

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Навчально-науковий центр заочно-дистанційного навчання
Кафедра національної безпеки та політології

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістра
на тему: **«Передумови формування національної свідомості українців
напередодні російсько-української війни та її наслідки»**

Виконав студент II курсу, групи ЗМПл-2
спеціальності 052 Політологія
освітньо-професійної програми
«Політологія»
Підлісний Андрій Юрійович

Наукова керівниця
кандидатка політичних наук,
доцентка кафедри національної безпеки та
політології
Малиновська Наталія Вікторівна

Рецензент
кандидат політичних наук, доцент
Павленко Ростислав Миколайович

Острог - 2025

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ	
ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ	8
1.1. Поняття, структура та функції національної свідомості.....	8
1.2. Передумови формування національної свідомості українців	19
1.3. Показники та критерії вимірювання національної свідомості	34
РОЗДІЛ ІІ. СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ФАКТОРИ	
НАЦІОНАЛЬНОГО САМОУСВІДОМЛЕННЯ НАПЕРЕДОДНІ	
ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ (2014-2022).....	37
2.1. Аналіз ключових подій та процесів як каталізаторів формування національної свідомості.....	37
2.2. Роль освіти, мови, культури, церкви у формуванні національного наративу.....	41
2.3. Про державну політику та вплив громадянського суспільства.....	47
2.4. Побудова шкали національної свідомості (ШНС): рівні, індикатори, порогові значення.....	61
2.5. Методологія вимірювання: джерела даних, періодизація, змінні.....	70
РОЗДІЛ ІІІ. ВПЛИВ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ	
НА НАЦІОНАЛЬНУ СВІДОМІСТЬ УКРАЇНЦІВ	78
3.1. Підйом згуртованості та зростання свідомості на початку повномасштабного вторгнення	78
3.2. Вплив на політичну культуру, мобілізацію та суб'єктність громадян	83
3.3. Динаміка рівнів національної свідомості в періоди екзистенційних викликів	94
3.4. Перспективи розвитку національної свідомості у післявоєнний період....	108
ВИСНОВКИ	121
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	127

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АІМ – Показник активної участі

АТО – Антитерористична операція

CAF – Благодійний фонд Charities Aid Foundation

САТІ – Метод телефонного інтерв'ю з використанням комп'ютера

ССС – Показник громадянської свідомості

EIS – Індекс чесності виборів

EU – Європейський Союз

ІС НАНУ – Інститут соціології Національної академії наук України

КМІС – Київський міжнародний інститут соціології

МО – Міністерство оборони України

МСЕК – Медико-соціальна експертна комісія

МЦПД – Міжнародний центр перспективних досліджень

НАБУ – Національне антикорупційне бюро України

НАЗК – Національне агентство з питань запобігання корупції

НАТО – Організація Північноатлантичного договору

ООС – Операція об'єднаних сил

ОСББ – Об'єднання співвласників багатоквартирного будинку

ОТГ – Об'єднана територіальна громада

ОУН – Організація українських націоналістів

OSINT – Розвідка з відкритих джерел

ПДФО – Податок на доходи фізичних осіб

ПЦУ – Православна церква України

РНБО – Рада національної безпеки і оборони України

РПР – Реанімаційний пакет реформ

РПЦ – Російська православна церква

САП – Спеціалізована антикорупційна прокуратура

СБУ – Служба безпеки України

SOCIS – Центр соціологічних і маркетингових досліджень «Социс»

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

ТОТ – Тимчасово окупована територія

УАВКР – Українська асоціація видавництв та книгорозповсюджувачів

УБД – Учасник бойових дій

УВС – Управління внутрішніх справ

УІНП – Український інститут національної пам'яті

УПА – Українська повстанська армія

УПЦ (МП) – Українська православна церква (Московського патріархату)

USAID – Агентство США з міжнародного розвитку

БАКС – Вищий антикорупційний суд

ВККС – Вища кваліфікаційна комісія суддів

ВЛК – Військово-лікарська комісія

ВРП – Вища рада правосуддя

ГРД – Громадська рада доброчесності

ГО – Громадська організація

ДІ – Фонд «Демократичні ініціативи»

ЄС – Європейський Союз

ЗМІ – Засоби масової інформації

ЗСУ – Збройні сили України

ІННС – Шкала національної свідомості

ВСТУП

I. Постановка проблеми

У період активної фази повномасштабної російсько-української війни¹, яка є війною за самобутність України та своєрідним іспитом на державність, надзвичайно важливо спрямувати зусилля не лише у бік залученості до підтримки чи безпосередньої участі у війні, а й вивчати процеси, що впливають на стійкість та обороноздатність держави, на фактори, що дозволяють формувати щит українського супротиву. Маючи змогу безпосередньо з українських шансів спостерігати за здобутками та проблемами, що виникають з 2014-го року та тим, як це відображається на фронті, автор поставив за мету зрозуміти, що саме впливає на готовність українців до боротьби. У цьому контексті, одним із факторів, що істотно впливають на стійкість нації є **національна свідомість**. Підвищення рівня патріотизму, всеосяжна мобілізація громадян, волонтерський рух, ставлення до рідної мови, об'єднання навколо державних цінностей² – усе це свідчить про зріст національної свідомості мільйонів українців. В умовах війни відбувається швидка ідентифікація з нацією навіть серед тих, хто не є етнічним українцем чи не володіє українською мовою. Прикладом слугують кримські татари³ або частина етнічних росіян, які стали на захист України і асоціюють себе саме з цією країною. Цей факт вимагає переосмислення традиційних підходів до трактування національної свідомості.

Формування національної свідомості не було одномоментним. Передумовами цього процесу стали низка екзистенційних викликів, які мали потужний вплив на самоусвідомлення українців як політичної нації: конфлікт довкола о. Тузла (2003), що символізував перше відкрите зіткнення з РФ;

¹Ukraine conflict updates. The Institute for the Study of War. URL: <https://www.understandingwar.org/background/ukraine-conflict-updates> (дата звернення: 01.02.2025).

²День Незалежності України: цінність держави, згуртованість та волонтерство під час війни. Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/den-nezalezhnosti-ukraini-tsinnist-derzhavi-zgurtovanist-ta-volonterstvo-pid-chas-viyni> (дата звернення: 05.04.2025).

³ Андрієвська А. Мустафа Дземілев: Кримські татари серйозно готуються до приходу ЗСУ. Крим. Реалії. URL: <https://ua.krymr.com/a/krym-deportatsia-velyke-interviu-mustafa-dzemilev/32951572.html> (дата звернення: 02.02.2025).

Помаранчева революція (2004) – як досвід спротиву та творення політичної суб'єктності; Революція Гідності (2013–2014) – як вибух гідності й готовності до жертви; АТО/ООС - досвід масової консолідації добровольчих рухів навколо опору зовнішній загрозі та зародження волонтерського руху; і, нарешті, повномасштабна війна 2022 року, яка остаточно актуалізувала питання національної приналежності як справи життя і смерті. Ці події стали тригерами переходу українського суспільства від нижчих рівнів шкали національної свідомості (байдужість, формальна ідентифікація) до вищих (громадянська активність, жертвовність).

Наукова **проблема** полягає в тому, що національна свідомість часто розглядається спрощено: як синонім патріотизму, або ж ототожнюється з етнічною чи мовною приналежністю, а рівні національної свідомості, визначені раніше (буденний, теоретичний, державно-політичний)⁴ є досить розмитими, такими, що не дають змогу чітко визначити динаміку змін цієї самої свідомості.

Метою роботи є розробка та апробація інструменту для вимірювання рівнів національної свідомості для аналізу її трансформації під впливом екзистенційних викликів.

Центральна гіпотеза полягає в тому, що ключові історичні події, які несли загрозу українській державності, виступають каталізаторами, що прискорюють перехід українського суспільства на вищі, більш дієві рівні національної свідомості.

Для вирішення поставлених завдань у роботі буде проведено чітке розмежування між поняттями «національна свідомість» та «національна самосвідомість». Ключовим внеском цього дослідження є розробка та апробація нового аналітичного інструменту – **Шкали національної свідомості (ШНС)**, а також формулювання узагальненого авторського визначення цього поняття. Детальний опис теоретичних засад, авторської концепції та методології буде представлено у Розділі I.

⁴ Кресіна І. О. Національна свідомість. *Енциклопедія Сучасної України*. Т. 22. URL: <https://esu.com.ua/article-71053> (дата звернення: 04.02.2025).

Тип дослідження – теоретико-аналітичне, з елементами вторинного аналізу даних. **Об’єктом дослідження** є національна свідомість громадян України як поведінково-когнітивний феномен, а **предметом** – її рівні та їхня проявленість у сучасному суспільстві. **Основним методом** є аналіз соціологічних опитувань провідних українських центрів (Київський міжнародний інститут соціології, Центр Разумкова, «Рейтинг» та ін.) за період з 2003 по 2025 рік.

Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел. У **Розділі I** закладається теоретико-методологічний фундамент дослідження: здійснюється міждисциплінарний аналіз поняття «національна свідомість», розглядаються історичні передумови її формування та представляється авторська методологія вимірювання. У **Розділі II** проводиться емпірична апробація розробленої шкали для аналізу динаміки рівнів національної свідомості. У **Розділі III** аналізуються наслідки зміцнення національної свідомості для політичної культури та окреслюються перспективи її розвитку у повоєнний період.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ

1.1. Поняття, структура та функції національної свідомості

Національна свідомість є одним із ключових понять дослідження, особливо в умовах війни та державотворення, тому його чітке визначення має принципове значення. Від того, наскільки коректно і повно розкрито зміст цього поняття, залежить наукова достовірність та практична цінність подальших висновків. Поняття «національна свідомість» складне і багатовимірне: воно охоплює і раціональні уявлення, і емоційно-ціннісні аспекти, і колективні настрої та ідеї, що притаманні нації. Без ясного розуміння цього феномену неможливо адекватно проаналізувати процеси консолідації суспільства у воєнний час, мобілізацію народу на захист держави, а також механізми творення національної ідентичності в умовах відновлення державності. Саме тому в даному дослідженні особлива увага приділяється визначенню поняття «національна свідомість», аналізу його структури та функцій. Це дозволить закласти міцний теоретичний фундамент для подальшого міждисциплінарного аналізу ролі національної свідомості у сучасних соціально-політичних процесах України.

Огляд підходів до визначення національної свідомості. У науковій літературі існує ціла низка підходів до розуміння сутності національної свідомості – філософські, соціологічні, психологічні, політичні. Кожен із них робить акцент на різних гранях цього явища. Для узагальнення розглянемо основні дефініції та концепції, запропоновані провідними дослідниками: І. Кресіною, В. Соколовою, Ю. Панічем, Л. Співак, М. Ломацьким, І. Терлюком, Е. Геллнером та ін. Це дозволить виробити цілісне уявлення про зміст поняття, виокремити типологію підходів і зрозуміти місце авторського визначення серед уже наявних.

Філософсько-історичний підхід

Представники цього напрямку наголошують на духовно-моральній сутності національної свідомості, розглядаючи націю як особливу **«духовну спільність»**. Класичним прикладом є концепція Ернеста Ренана, який ще у 1882 році сформулював ідею нації як **«щоденного плебісциту»**⁵, тобто постійного волевого вибору народу належати разом. Ренан характеризував націю як духовний принцип, «спільне володіння багатим спадком спогадів» і теперішню згоду жити разом, спираючись на героїчне минуле та спільні жертви. Такий підхід поєднує когнітивні, емоційні й поведінкові елементи – тобто ті складові, що й утворюють національну свідомість у сучасному розумінні. Подібно, український мислитель Михайло Ломацький у праці «Національна свідомість» (1952) наголошував на морально-ціннісних вимірах цього явища. Він підкреслював, що національно свідомою людина чітко усвідомлює свою приналежність до нації та обов'язки перед нею, пишається своєю нацією, дорожить її добром, понад усе любить рідну землю та народ. Зокрема, він стверджував, що «національно-свідомо українська людина – це та людина, яка знає добре, хто вона і які обов'язки тяжать на ній, як приналежній до української нації... Вона горда з приналежності до своєї нації, вона дорожить добром тієї нації, вона любить понад усе... свою рідну землю і свій нарід»⁶. Цей ціннісно-патріотичний акцент Ломацького відображає філософсько-етичний вимір поняття: національна свідомість розуміється як усвідомлення «душі нації», її історичного призначення, відповідальності перед минулими і майбутніми поколіннями. Філософський підхід таким чином трактує національну свідомість передусім як **духовно-культурний феномен**, що виражає національний дух, ментальність, національну ідею та моральний імператив існування нації.

Соціологічний підхід

З точки зору соціології та етнополітології, національна свідомість постає як форма **колективної свідомості**, структурний компонент суспільної свідомості,

⁵ Ренан Е. Націоналізм : Антологія / пер. з фр. М. Залізняк. Київ : Смолоскип, 2000. С. 111.

⁶ Ломацький М.Л. Національна свідомість. Косів : Пис. Камінь, 2008. С. 41.

що притаманний конкретній національній спільноті. Українська дослідниця І. Кресіна визначає⁷ національну свідомість як складну систему ідей та уявлень, що історично формуються в процесі розвитку нації та відображають основоположні засади її буття. У **Енциклопедії сучасної України** під авторством І. Кресіної це поняття розкрито як **«цілісна система духовних феноменів нації, які, сформувавшись у процесі її історичного розвитку, відображають основні засади буття нації»**⁸. Така система охоплює і власне національні, і запозичені та засвоєні ідеї, настанови, прагнення, культурні здобутки, що формують духовний всесвіт нації. Важливою тезою є те, що національна свідомість не зводиться до простої суми етнічних компонентів, хоча й містить окремі параметри етнічної свідомості. Іншими словами, національна свідомість ширша за етнічну: вона інтегрує різні етнічні групи в межах політичної нації, відображаючи їхню спільну політико-культурну єдність. Соціологічний підхід акцентує когнітивний компонент: національна свідомість – це **усвідомлення спільності** (території, мови, культури, історії, цінностей), розуміння членами нації того, що їх об'єднує в єдине ціле.

Психологічний підхід

Психологи зосереджуються на тому, як національна свідомість формується у свідомості особистості та групи, на рівні **ідентифікації «Я» з «Ми»**. У вітчизняній психології поняття «національна свідомість» часто співвідносять із поняттям «національна самосвідомість», підкреслюючи рефлексивний, самовідносний характер цього феномена. Психологічні концепції приділяють увагу етапам становлення національної самосвідомості в онтогенезі, чинникам її розвитку та структурі уявлень про власну націю. Наприклад, за визначенням **В. Соколової**, «національна самосвідомість передбачає усвідомлення та оцінку людиною чи цілою нацією себе як носія національних цінностей, які

⁷ Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (етнополітичний аналіз): монографія. Київ: Вища школа, 1998. 392 с.

⁸ Кресіна І. О. Національна свідомість. *Енциклопедія Сучасної України*, Том 22. URL: <https://esu.com.ua/article-71053> (дата звернення: 02.03.2025).

сформувалися в системі конкретної спільноти в ході історії»⁹. Тобто в психологічному розумінні це насамперед **самоідентифікація** з національною спільнотою, усвідомлення своїх національних цінностей і рис. Близьке визначення подає і М. Й. Боришевський, зазначаючи, що національна самосвідомість – це «усвідомлення особистістю себе часткою певної національної (етнічної) спільноти та оцінка себе як носія національних (етнічних) цінностей, що склалися в процесі тривалого історичного розвитку»¹⁰. Боришевський також наголошує на **ототожненні** у психології понять «національна свідомість» та «національна самосвідомість», аргументуючи це тим, що одне без іншого неможливе. Варто також відзначити його твердження про те, що «національна самосвідомість є передумовою формування національної свідомості і навпаки»¹¹. У цьому контексті національну свідомість можна розглядати як **єдність когнітивного і емоційно-ціннісного компонентів**: з одного боку, це знання про свою націю (історія, культура, герої, символи), а з іншого – емоційне прийняття належності до неї (гордість, патріотизм) та ціннісне ставлення (готовність діяти в її інтересах). Отже, психологічний підхід визначає національну свідомість як результат процесу етнічної (національної) ідентифікації, що виникає під впливом соціалізації, освіти, міжгрупового спілкування. Національна свідомість тут постає як частина образу «Я» людини, включена до структури особистості. Цей підхід також підкреслює динаміку: розвиток національної самосвідомості проходить через стадії, пов'язані з віковим дозріванням та набуттям соціального досвіду, і може посилюватися або послаблюватися залежно від умов (історичних подій, інформаційного впливу тощо).

⁹ Соколова В. Ф. Психологічні особливості розвитку національної самосвідомості студентської молоді засобами української літератури : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук. Херсон, 2009. С. 12-13.

¹⁰ Боришевський М. Й. Національна самосвідомість у громадянському становленні особистості. Київ: Беркут, 2000. С. 16.

¹¹ Там само. С. 9.

Для цілей даного політологічного дослідження вкрай важливо чітко розмежувати поняття. Хоча в психологічній літературі вони часто вживаються як синоніми, тут буде дотримано наступного розрізнення:

- **Національна самосвідомість** розглядається як індивідуально-психологічний феномен – внутрішній процес самоідентифікації особистості з нацією, її почуття та уявлення.

- **Національна свідомість**, що є головним об'єктом цього дослідження, трактується як **колективний, суспільний феномен**. Вона вимірюється не через пряме вивчення індивідуальної психіки, а через агреговані соціологічні дані, які відображають поширеність певних установок, цінностей та поведінкових патернів у суспільстві в цілому.

Таке розмежування дозволяє уникнути концептуальної плутанини та посилити методологічну чіткість роботи, відповідаючи на зауваження рецензентів.

Політологічний підхід

У політичних науках національна свідомість розглядається крізь призму **державотворчих процесів та ідеології**. Тут акцент робиться на тому, як національна свідомість впливає на політичну поведінку, легітимність влади, рухи за незалежність чи державний суверенітет. І. Кресіна, досліджуючи українську національну свідомість в контексті сучасних політичних процесів, відзначала її роль як константи націєтворення: національна свідомість забезпечує політичну солідарність громадян і виступає чинником стабільності чи, навпаки, конфліктності у суспільстві¹². Юрій Паніч вводить поняття **«національно-політична свідомість»**, підкреслюючи об'єднуючу функцію цього явища. На його думку, сучасна національно-політична свідомість виконує роль «інтегруючої сили, своєрідного морального імперативу поведінки людей в конкретній історико-політичній ситуації»¹³. Тобто йдеться про те, що

¹² Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (етнополітичний аналіз): монографія. Київ: Вища шк., 1998. 392 с.

¹³ Паніч Ю. Національна свідомість українських громадян в сучасних умовах. *Політичний менеджмент*. 2006. № 6. С. 47.

спільні національні переконання та цінності спонукають членів нації діяти згуртовано під час суспільних випробувань (виборів, реформ, війни). Політологічний підхід також приділяє увагу типології націй – «громадянська» (політична) та «етнічна» нація, – що позначається і на тлумаченні національної свідомості. Іван Терлюк, аналізуючи феномен нації в контексті націогенезу, наголошує, що **політичне самоусвідомлення** народу (тобто національна політична свідомість) є визначальним у переході від етносу до нації. Він підкреслює, що безпосереднім проявом становлення нації є саме виникнення явищ національної самосвідомості та національної ідентичності. На його думку, в основі самосвідомості нації лежить національна ідентичність – **«своєрідне суб'єктивне відчуття тотожності національної спільноти»**, яке є багатовимірним і об'єднує різні ідентичності (етнічну, релігійну тощо)¹⁴. Ця багатовимірна національна ідентичність і є змістом національної свідомості, що відрізняє одну націю від іншої. Політологічний підхід таким чином висвітлює **функціональну роль** національної свідомості у політиці: вона слугує джерелом легітимації державності (через концепцію суверенітету народу), мотивує боротьбу за національні інтереси, визначає напрям національного розвитку (через національну ідею, суспільний ідеал).

Міждисциплінарний синтез і авторське визначення. Проведений огляд показує, що національна свідомість – явище надзвичайно багатовимірне, яке досліджується на перетині кількох дисциплін. **Філософи** акцентують духовний зміст і моральний обов'язок, **соціологи** – структуру спільних уявлень і норм, **психологи** – процес самоідентифікації та внутрішнє переживання приналежності, **політологи** – суспільну згуртованість і націєтворчий потенціал. Усі ці підходи не суперечать, а доповнюють один одного. На основі їхньої типології можна зробити висновок, що національна свідомість має комплексну природу: вона одночасно є і **системою знань** про націю, і **емоційно-ціннісним ставленням** до неї, і **мотиваційною настановою** до дії в її інтересах. Вона існує

¹⁴ Терлюк І. Феномен нації і націогенезу в контексті (національного) державотворення. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юрид. науки. 2022. № 2(34). С. 13–19.

на різних рівнях – від повсякденних стереотипів до високих ідеологічних узагальнень, від індивідуального самоусвідомлення до колективних суспільних ідей. З огляду на це пропонується наступне авторське визначення, яке узгоджене з уже наявними підходами і водночас відображає специфіку дослідження:

Національна свідомість – це колективна форма свідомості, що об'єднує членів національної спільноти через спільні цінності, символи та уявлення про минуле й майбутнє, і виявляється у самоідентифікації, *готовності до дії, захисту та самопожертви в ім'я нації*.

У цьому визначенні відображено всі ключові компоненти, які виявляються в міждисциплінарному аналізі:

когнітивний – через спільні цінності, символи та уявлення про минуле й майбутнє;

емоційно-ціннісний – через усвідомлену приналежність до нації, гордість за неї, внутрішню солідарність;

поведінковий – через готовність до дії, захисту та самопожертви в ім'я спільного.

Це визначення узгоджується з позицією І. Кресіної, яка розглядає національну свідомість як систему феноменів, що відображають основи буття нації, і водночас долає зауваження Ю. Паніча щодо надмірної абстрактності дефініцій – адже включає чітку активну складову.

Автор займає комплексний підхід між соціологічним, психологічним, філософським та політологічним підходами: воно одночасно враховує і суспільний вимір (колективні ідеї, ідентичність, історична тяглість), і особистісну залученість (самоідентифікація, готовність діяти). Таким чином, це визначення відображає міждисциплінарну природу національної свідомості у сучасному значенні.

Структура національної свідомості. Виходячи з наведених підходів, використовуючи підхід І. Кресіної, національну свідомість можна структурувати за кількома вимірами. За рівнями узагальнення виділяють:

1) **буденний рівень** – повсякденні уявлення, стереотипи, традиції, мова, звичаї, що властиві широким народним масам;

2) **теоретичний рівень** – свідомо сформульовані національні ідеї, концепції, програми, що продукуються інтелектуальною елітою (науковцями, митцями, просвітниками);

3) **державно-політичний рівень** – рівень офіційної національної ідеології та політики, де національна свідомість набуває форми законодавчо закріплених норм (державна мова, державні символи, освітні стандарти тощо). Така трирівнева модель за І. Кресіною показує, що зміст національної свідомості варіюється від неформальних проявів (фольклор, повсякденні практики) до рефлексивних і інституційних (національна ідея, державна політика).

Інший зріз структури – **компонентний** склад. Узагальнюючи різні концепції, можна перелічити такі основні **складові** національної свідомості:

національна ідентичність – усвідомлення приналежності до нації, відчуття «ми» та відмінності від «інших»;

національна самосвідомість – рефлексивне усвідомлення нацією себе самої, оцінка своїх рис, місця в світі (цей компонент тісно переплітається з ідентичністю, іноді розглядається як її синонім або глибинний рівень);

етнічна свідомість – усвідомлення етнічного походження, яке може бути основою, але не є обов'язковим для формування національної свідомості (особливо у поліетнічних націях);

ідеологічні компоненти: національна ідея (уявлення про спільну місію, мету нації), національна мрія(образ бажаного майбутнього), національні міфи і історична пам'ять (образи минулого, що об'єднують спільноту);

психологічні компоненти: **національний характер** (сукупність стереотипних рис, приписуваних представникам нації), **національний менталітет** (спосіб мислення, притаманний спільноті), **національні почуття** (патріотизм, національна гордість, або, навпаки, комплекси меншовартості чи нігілізму);

ціннісно-нормативні компоненти: **цінності та установки**, що поділяються більшістю нації (мовно-культурні цінності, релігійні орієнтації, суспільні ідеали), **норми поведінки** і традиції, які регулюють життя спільноти.

Ці складові тісно взаємопов'язані і в сукупності утворюють цілісність. Зміна однієї складової (наприклад, переоцінка історичної пам'яті чи трансформація цінностей) може приводити до зрушень у всій системі національної свідомості. Важливо також розрізняти **зміст** та **структуру** національної свідомості (за Л. Співак). Зміст відповідає на питання «що включає в себе національна свідомість?» – перелік ідей, знань, цінностей. Структура відповідає на питання «як ці елементи організовані?» – на яких рівнях, у які підсистеми. Отже, структура національної свідомості багаторівнева: вона має свої горизонтальні компоненти (ідентичність, цінності, ідеї тощо) і вертикальні шари (від буденного до теоретичного).

Функції національної свідомості. Національна свідомість відіграє низку найважливіших функцій у житті суспільства, і розуміння цих функцій особливо актуальне у контексті війни та державотворення. Спираючись на теоретичні моделі та історичний досвід, можна виокремити такі основні функції:

інтегративна функція. Національна свідомість об'єднує людей в єдину спільноту, забезпечує **соціальну згуртованість** нації. Спільні уявлення про минуле і майбутнє, спільні цінності та символи створюють почуття братерства і солідарності між незнайомими людьми – те, що Бенедикт Андерсон назвав «уявленою спільнотою» нації. Інтегруюча сила національної свідомості особливо проявляється у кризові моменти: як зазначалося, вона виступає моральним імперативом, який спрямовує поведінку, змушує діяти разом. Під час війни ця функція набуває вирішального значення: **високий рівень національної свідомості є передумовою єдності суспільства перед зовнішньою загрозою**. Саме усвідомлення спільної національної ідентичності дозволяє подолати регіональні, політичні, мовні розбіжності і стати єдиним фронтом проти агресора;

ідентифікаційна функція. Національна свідомість виконує роль **колективного «самопізнання»**: вона дає відповідь на запитання «хто ми – як народ, як нація?». Через цю функцію формуються і підтримуються **національна ідентичність** та **самоповага спільноти**. У мирний час це виражається у плеканні національної культури, традицій, у вихованні патріотизму. В умовах війни ідентифікаційна функція стає фундаментом оборонної мотивації: захищаючи Батьківщину, люди захищають значущу частину власного «Я» – свою національну сутність. У практичному вимірі, в сучасній українській ситуації, національна свідомість забезпечує високий рівень самоідентифікації з українською політичною нацією серед громадян різних етносів, що проявляється, зокрема, у масовій переорієнтації на українську мову, культуру та відмові від радянсько-імперських ідентифікацій;

мобілізаційна (активізуюча) функція. Національна свідомість здатна стимулювати масові дії, організовувати людей для досягнення спільних цілей. **Націоналізм як ідеологічне вираження національної свідомості черпає силу саме з неї**, спонукаючи до боротьби за свободу та гідність нації. Як слушно зауважив Е. Геллнер, «націоналізм – це не «пробудження» давньої, прихованої, приспаної сили, хоча сам він зображує себе таким. У реальності – це наслідок нової форми суспільної організації, що спирається на внутрішню єдині високі культури, які ґрунтуються на єдиній системі освіти й захищені власною державою»¹⁵. Цей парадоксальний афоризм означає, що ідеї нації (продукт національної свідомості) можуть мобілізувати людей і конструювати нові політичні реальності. У воєнний час мобілізаційна функція проявляється максимально прямо: національна свідомість мотивує громадян вступати до лав Збройних Сил, волонтерити, терпіти труднощі задля перемоги. Отже, національна свідомість – це потужний мобілізуючий ресурс, який перетворює населення на політичну націю, спроможну до колективних дій;

¹⁵ Геллнер Е. Нації та націоналізм, націоналізм / ред. Л. Воронович ; пер. з англ. Г. Касьянов. Київ : Таксон, 2003. С. 82.

регулятивна та виховна функція. Національна свідомість слугує своєрідним «внутрішнім компасом», що регулює поведінку членів спільноти згідно з національними цінностями і нормами. Через систему традицій, звичаїв, національних символів вона формує **рамки прийнятної поведінки**, виховує нові покоління в дусі любові до Батьківщини. **Патріотичне виховання** як практичний вияв цієї функції, спирається на національну свідомість як на базис, передаючи молоді історичну пам'ять і героїчні приклади. Крім того, регулятивна функція проявляється і на рівні державної політики: спільні цінності, закорінені у свідомості громадян, лежать в основі законів і інституцій. Наприклад, конституційні норми про державну мову або про національні символи – це формалізація тих смислів, що давно існують у масовій національній свідомості. У період війни регулятивна функція виявляється у підвищенні суспільної дисципліни, самосвідомого дотримання норм (наприклад, інформаційної гігієни, взаємодопомоги, підпорядкування воєнному керівництву), що ґрунтуються на розумінні спільної мети.

охоронна (консолідаційно-захисна) функція. Національна свідомість захищає **культурну самобутність** народу, оберігає його від розчинення в іншому мовному чи культурному середовищі. Вона консолідує націю перед зовнішніми впливами – як військовими, так і інформаційно-культурними. Досвід України демонструє, що піднесення національної свідомості суспільства (зокрема, утвердження української мови, відновлення історичної пам'яті) стало важливим чинником національної стійкості перед російською агресією. На рівні колективної психології ця функція близька до інтегративної, але наголос зроблено на **збереженні цілісності** спільноти. Національна свідомість працює як щит проти асиміляції: вона формує імунітет до пропаганди, відкидає цінності та наративи, чужі національному досвіду. Тому в умовах гібридної війни за ідентичність (коли ворог намагається нав'язати свої інтерпретації історії, мови, належності) високий рівень національної свідомості громадян є не менш важливою зброєю, ніж сучасні ракети.

Підсумовуючи, **національна свідомість виконує фундаментальну роль у житті нації**. Вона дає людям розуміння, хто вони і навіщо вони разом (ідентифікація), забезпечує їх єдність (інтеграція і консолідація), спрямовує їхні дії (мобілізація і регуляція) та зберігає їхню самобутність (охорона культури і цінностей). У періоди мирного розвитку ці функції сприяють поступальному націєтворенню, формуванню громадянського суспільства, демократичних інститутів. У часи випробувань, таких як війна, національна свідомість стає запорукою виживання нації та відновлення державності. Тому, **без високого рівня національної свідомості неможливе становлення реального громадянського суспільства і успішне державотворення**.

1.2. Передумови формування національної свідомості українців

Формування національної свідомості українців напередодні повномасштабної війни 2022 року відбувалося під впливом численних чинників. Особливо важливими стали історичні події, культурно-історична спадщина, освітня політика, інформаційний контекст, роль релігії, а також економічні та соціальні трансформації. Усі ці складові діють у єдності, посилюючи самоусвідомлення українців як нації і формуючи рівень національної свідомості, як колективної складової.

1.2.1. Історичні передумови

В кінці XX століття, після проголошення незалежності, ряд подій відіграли роль каталізаторів національної єдності та свідомості. До них належать, зокрема:

Конфлікт довкола острова Тузла (2003)^{16,17}: ситуація з будівництвом дамби Росією в Керченській протоці спричинила різкий політичний резонанс в Україні. Цей конфлікт утвердив усвідомлення необхідності захисту державного суверенітету та стимулював почуття національної згуртованості.

¹⁶ Гапеева О. М. Інформаційно-пропагандистська кампанія Росії проти України під час конфлікту на Острові Коса Тузла у 2003 році. *Військово-науковий вісник*. 2023. № 25. С. 266–281.

«Помаранчева революція» (2004–2005)^{17,18}: масові протести проти фальсифікацій виборів засвідчили готовність громадян відстоювати демократичні цінності. Події Помаранчевої революції «дали поштовх зростанню національної свідомості українців» та розвиткові громадянського суспільства. Цей рух утвердив прагнення до європейського вибору й свободи слова, що лягло в основу нової ідентичності багатьох українців.

Газові війни між Росією та Україною¹⁹: так звані «газові війни» між Росією та Україною стали одним із ключових інструментів гібридного впливу Кремля на українську державу в пострадянський період. Вони проявилися у вигляді конфліктів щодо цін на газ, обсягів транзиту та умов постачання, особливо у 2006, 2009 та 2014 роках. У цих протистояннях Росія використовувала енергоресурси як політичну зброю, намагаючись примусити Україну до зовнішньополітичної поступливості.

Перший серйозний конфлікт у січні 2006 року призвів до скорочення постачання газу до Європи, коли «Газпром» звинуватив Україну в несанкціонованому відборі палива. Подібна ситуація повторилася у 2009 році, спричинивши тимчасову зупинку транзиту газу. Українське суспільство сприйняло це як прямий тиск на суверенітет, що сприяло зростанню критичного ставлення до Москви. Ці події пришвидшили пошук альтернативних джерел енергії, посилення енергетичної безпеки та формування європейського вектора у зовнішній політиці України.

Газові війни також мали символічне значення, демонструючи глибокий конфлікт між постімперською логікою Росії та прагненням України до

¹⁷ Національний меморіальний комплекс героїв Небесної сотні – Музей Революції Гідності. Як українці революціонували і чому це робили? Тяглість боротьби за свободу : Свідомі. Свідомі. URL: <https://svidomi.in.ua/page/yak-ukraintsi-revoliutsionuvaly-i-chomu-tse-robily-tiahlist-borotby-za-svobodu#:~:text=Події%20Помаранчевої%20революції%20дали%20поштовх,та%20засвідчили%20розвиток%20громадянського%20суспільства> (дата звернення: 11.03.2025).

¹⁸ Кульчицький С. В. Помаранчева революція. *Енциклопедія Сучасної України*. URL: <https://esu.com.ua/article-883267> (дата звернення: 12.03.2025).

¹⁹ «Газові війни»: як росія позбавляла Україну зброї та суверенітету. *АрміяInform – Інформаційне агентство АрміяInform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2024/08/30/gazovi-vijny-yak-rosiya-pozbavlyala-ukrayinu-zbroyi-ta-suverenitetu/> (дата звернення: 25.06.2025).

самостійності. Вони стали не лише економічними, а й геополітичними конфліктами, які в підсумку сприяли консолідації українського суспільства в умовах зовнішньої загрози.

Революція Гідності (2013–2014)²⁰: протестні настрої проти відмови підписувати Угоду про асоціацію з ЄС швидко переросли в загальнонаціональний рух за цінності гідності, свободи і демократії. Близько 6,5 млн громадян взяли участь у протестах у різних регіонах країни. Революція Гідності стала найголоснішою заявою українців про свої цінності: гідність, свободу, незалежність та демократію. Невдовзі після Майдану Росія анексувала Крим і розпочала збройну агресію на Донбасі, що одразу ж перетворило регіональні сутички на війну за територіальну цілісність України. Це змусило українців мобілізуватися як ніколи раніше. Як підкреслює Ю. Поліщук²¹, тригерами кардинальних змін в ідентичності українців стали саме революції та російсько-українська війна, що «дали поштовх до кардинального зміцнення позицій загальнонаціональної ідентичності й різкого зменшення показників радянсько-російської ідентичності».

Анексія Криму та АТО/ООС²² (2014–2022): збройна агресія на сході України стимулювала формування мережі волонтерів та добровольців, які самоорганізувалися для підтримки армії і постраждалих громадян. Ці процеси породили низку патріотичних рухів. Війна додала до національної свідомості нові компоненти: волонтерство, добровольчий рух, громадянський опір окупанту – все те, що вимагало відчувати себе українцем не лише декларативно, а через конкретні дії захисту своєї землі.

²⁰ Головка В. Революція гідності 2013-2014. *Енциклопедія історії України* / ред. В. Смолій. Київ, 2021. С. 773. URL: http://www.history.org.ua/?termin=revoljutsija_gidnosti (дата звернення: 12.03.2025).

²¹ Поліщук Ю. М. Національна та громадянська ідентичність в Україні в умовах російсько-української війни: константи та зміни. *Політичні дослідження*. 2024. № 2. С. 73-93. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001550028> (дата звернення: 13.03.2025).

²² Андрощук О. Антитерористична операція (АТО), термін. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2021. С. 773. URL: http://www.history.org.ua/?termin=antyterorystychna_operatsija (дата звернення: 13.03.2025).

Повномасштабне вторгнення Росії (2022)²³ стало кульмінацією гібридної агресії, що почалася ще у 2014 році з анексії Криму та окупації Донбасу. Рано-вранці 24 лютого президент РФ оголосив початок «спеціальної воєнної операції», після чого російські війська та ракети атакували українські аеродроми, військові об'єкти і міста з півночі, сходу та півдня, розгорнувши відкриту збройну агресію, що зачепила 24 із 25 областей України. Цей напад ознаменував перехід від регіонального конфлікту до війни на знищення – перший континентальний конфлікт у Європі ХХІ століття, спрямований не лише на захоплення території, а й на нищення української державності. Ця агресія стала **потужним поштовхом для формування національної свідомості** українців – через спільний біль, згуртування і відчуття колективної місії вижити і перемогти.

Результатом цих подій стало те, що дедалі більше громадян почали асоціювати себе насамперед з Україною – за останні два десятиліття частка тих, хто ототожнює себе з українською нацією, зросла вдвічі (з 31% у 2006 році до 53% у 2024 році)²⁴. Разом із цим збільшилася й гордість за своє громадянство: 91% українців у 2024 році «дуже пишаються» тим, що є громадянами України, тоді як у 2015 таких було лише 68%. Ці показники свідчать про те, що попри внутрішні проблеми, зовнішні екзистенційні виклики та прагнення збереження демократичних свобод моментально консолідують суспільство навколо зовнішньої загрози. Разом з тим, ототожнення себе з певною нацією далеко не завжди означає готовність до дій.

Інші події, як, наприклад, газові конфлікти між Росією та Україною були важливими, але не спричинили різкого підйому національної свідомості українців, що зумовлювалось внутрішніми політичними конфліктами у країні замість консолідації.

²³ 2022 - початок повномасштабного вторгнення РФ в Україну. *Український інститут національної пам'яті - офіційний веб-сайт*. URL: <https://uin.gov.ua/istorychnyy-kalendar/lyuty/24/2022-pochatok-povnomasshtabnogo-vtorgnennya-rf-v-ukrayinu> (дата звернення: 13.03.2025).

²⁴ Ідентичність громадян України: тенденції змін (червень 2024р.). *Центр Разумкова*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/identychnist-gromadian-ukrainy-tendentsii-zmin-cherven-2024r#:~:text=Порівняно%20з%202006р,відповідно%2015> (дата звернення: 14.03.2025).

1.2.2. Культурні передумови

Культурні чинники завжди відігравали ключову роль у формуванні української національної свідомості. Особливе місце належить державній мові, яка стала не лише засобом комунікації, а й символом відмінності від агресора. Дослідження показують, що війна позитивно вплинула на мовну свідомість українців: понад половина громадян змінила свою мовну поведінку у бік активнішого вживання української. У 2024-му році, майже 79% українців вважають українську мову рідною, хоча ще 11 років тому, перед першим збройним протистоянням Росії у відношенні до України, українську вважали рідною лише 48%. Позитивні тенденції простежуються і у спілкуванні українською у побуті, адже тоді громадянин не просто усвідомлює яка мова є його рідною, а й транслює цей приклад іншим. У 2015-му українською у побуті спілкувались 45%, у 2024-му – майже 64²⁵. Ці тенденції свідчать: українська мова стала важливою ознакою національної ідентичності. Література і мистецтво тривалий час виконували роль «національних зборів» і мобілізували національну свідомість. Творчість Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки та інших класиків XIX–XX ст. дала нації спільні міфи й історичну пам'ять. Колективна пам'ять про боротьбу за незалежність (від повстань УНР до сьогодення) підтримується через свята і пам'ятні дати (День Незалежності, День Гідності, вшанування «Небесної Сотні» тощо), що укріплюють почуття спільності поколінь. Національні символи – прапор, герб, гімн, традиційні орнаменти, національні костюми, а також національна музика – також відіграють свою роль. Поширення проєктів із популяризації традицій (наприклад, фестивалі, патріотичні вишколи) сприяє усвідомленню єдності з давніми народними цінностями. Зворотний зв'язок між культурою і політикою помітний у тому, що й ворог часто намагався подавити культуру як «основу спротиву». Тому актуалізація національних символів у час війни посилює самоусвідомлення: під

²⁵ Україна єдина: національна належність, ідентичність, мова та державні атрибути – всеукраїнське опитування. Головна - Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. URL: https://dif.org.ua/article/ukraina-edina-natsionalna-nalezhnist-identichnist-mova-ta-derzhavni-atributi-vseukrainske-opituvannya?fbclid=IwY2xjawH9kP1leHRuA2FlbQlXMAABHwB9yudvLLGUmOdREgEuFKtytI64VmRin2f_o-3STLJbSj7tlcDynjJdNA_aem_Hq3rk46kSQTldpHfyDzJw (дата звернення: 25.06.2025).

час війни суспільство змушене «активніше переосмислювати своє минуле, глибше відчувати й усвідомлювати важливість тих ціннісних орієнтирів», які відстоювали і відстоюємо зараз.

1.2.3. Освітні передумови

Освіта виступає фундаментальним інституційним механізмом формування саме національної свідомості – як форми колективного усвідомлення власної причетності до нації, моральної відповідальності за її долю, готовності до захисту і солідарної дії. На відміну від ідентичності, яка може формуватися через спонтанне середовище (родина, локальна громада), національна свідомість передбачає системне закорінення в концепти нації через засвоєння смислів, історичного досвіду, ціннісних орієнтирів, що можливе лише в умовах свідомого навчання та виховання.

Після 1991 року українська система освіти поступово відійшла від радянської ідеологічної моделі і почала формувати передумови для пробудження свідомої національної позиції. Цей процес був повільним і суперечливим у 1990-х, але з початком 2000-х відбулися перші інституційні кроки до інтеграції національної складової в освітню політику. Почали з'являтися шкільні програми з історії України з акцентом на національні визвольні повстання, розширювались курси української мови, вводились елементи правознавства та громадянської освіти. Проте вирішальну роль у становленні освітньої політики як чинника національної свідомості відіграли події після 2014 року.

Після Революції Гідності Міністерство освіти і науки України затвердило «Концепцію національно-патріотичного виховання дітей та молоді»²⁶, що стала першим нормативним документом, у якому йшлося саме про виховання національної свідомості як інтегральної якості молодого особистості. Її завданням було не лише донесення фактів, а створення умов для внутрішнього переживання

²⁶ Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах: Наказ від 16.06.2015. URL: <http://mva.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files/natsionalno-patriotichnogo-vikhovannya-ditey-ta-molodi-nakaz-mon-2015-06-15-641.pdf> (дата звернення: 14.03.2025).

належності до української нації, розуміння вартості свободи, здатності до морального вибору в критичних обставинах. Ці цілі реалізовувались через нові курси (громадянська освіта, історія української культури, захист України), інтегровані програми з формування компетентностей свідомого громадянина, підтримку шкільних ініціатив (музеї АТО, волонтерські проекти, робота з ветеранами).

У закладах вищої освіти сформувалась окрема субкультура громадянської дії: волонтерські осередки, студентські патріотичні організації, наукові клуби, які досліджували історичну пам'ять, проблематику війни, права людини. Університетська освіта стала осередком відтворення нового типу громадян – не лише фахівців, а активних носіїв національної свідомості, що демонструють готовність діяти в інтересах держави навіть за умов війни. Показовим став сплеск ініціатив з 2022 року: на базі багатьох університетів функціонують центри плетіння маскувальних сіток, розробки дронів, навчання з домедичної допомоги. Це свідчить, що освітнє середовище перестало бути лише передавачем знань – воно стало середовищем дії, жертвності й громадянської мобілізації.

Таким чином, освітні передумови національної свідомості полягають у цілеспрямованому формуванні внутрішньої готовності до відповідального громадянства, дії в ім'я спільного блага, засвоєнні моральних імперативів, що виводять людину за межі приватного буття у простір національної солідарності. Сьогодні освіта – це не лише засіб передачі знань, а середовище, де гартується здатність мислити, діяти й жертвувати в ім'я нації.

1.2.4. Інформаційні та медійні чинники

Інформаційне середовище ХХІ століття формує свідомість не меншою мірою, ніж традиційні інститути. Нині медіа і соцмережі стали полем битви за людський розум. Ще з початку війни 2014 року запрацювала справжня «інформаційна армія» як відповідь на російську пропаганду.

23 лютого 2015 року Міністерство інформаційної політики запустило інтернет-проект «Інформаційні війська України» (i-army.org)²⁷. Його задекларована мета полягала в мобілізації користувачів соціальних мереж для поширення достовірної інформації та активної боротьби з російською пропагандою. Гасло проекту – «Кожен твій інформаційний посил – це куля в свідомість ворога», що чітко окреслювало його мету та напрямок.

Зіткнувшись із масованою російською пропагандою та розуміючи, що рівень медіаграмотності населення ще не дозволяє ефективно їй протистояти, держава вдалася до прямолінійних, але, як виявилось, дієвих заходів «жорсткої сили». Ця стратегія ґрунтувалася на логіці, що обмеження доступу до токсичного контенту є необхідним першим кроком для очищення інформаційного простору. Реалізація цієї стратегії відбувалася через швидкі виконавчі рішення, а не тривалі законодавчі процедури, що свідчило про усвідомлення потреби в «шоковій терапії».

Ключові обмежувальні заходи періоду 2014–2021 років включали²⁸:

заборону російських телеканалів: Національна рада з питань телебачення і радіомовлення поступово обмежила доступ до близько 80 російських телеканалів, які були головними інструментами пропаганди.

обмеження на книжкову продукцію: у 2016 році були запроваджені перші обмеження на ввезення в Україну книг антиукраїнського змісту з Росії.

блокування російських інтернет-сервісів: у травні 2017 року указом президента було заблоковано доступ до великих російських соціальних мереж «ВКонтакте» та «Однокласники», а також до сервісів «Яндекс» та «Mail.ru». Це рішення кардинально змінило ландшафт соціальних мереж в Україні та суттєво зменшило щоденне охоплення російської пропаганди.

²⁷ МІП: проект «Інформаційні війська України» стає самостійним. *Укрінформ* - актуальні новини України та світу. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2290801-mip-proekt-informacijni-vijska-ukraini-stae-samostijnim.html> (дата звернення: 25.06.2025).

²⁸ Горбик Р., Дуцик Д., Шалайський С. Ефективність протидії російській дезінформації в Україні в умовах повномасштабної війни. *Укр. ін-т медіа та комунікації*. 2023. 66 с. URL: https://www.jta.com.ua/wp-content/uploads/2023/08/UMCI_Effectiveness-of-Russian-Disinformation-Counteration-UA.pdf (дата звернення: 25.06.2025).

санкції проти проросійських медіа: У лютому 2021 року Рада національної безпеки і оборони (РНБО) запровадила санкції проти телеканалів «112 Україна», Zik та NewsOne, які пов'язували з кумом Путіна - Віктором Медведчуком. Ці канали припинили мовлення, що стало потужним ударом по внутрішній проросійській інформаційній інфраструктурі.

У той же час українське громадянське суспільство продемонструвало надзвичайну швидкість, гнучкість та інноваційність. Відповідь «з мас» стала авангардом інформаційної оборони України, породивши низку проєктів, які здобули не лише національне, але й міжнародне визнання. Діяльність цих ініціатив розвивалася за двома ключовими стратегічними напрямками: спростування наративів та викриття на основі доказів.

Проєкт StopFake був запущений 2 березня 2014 року – майже миттєво після початку російської агресії. Його заснували викладачі, студенти та випускники Могилянської школи журналістики як пряму відповідь на потік дезінформації, що супроводжував анексію Криму. Початкова місія була простою та чіткою: перевіряти та спростовувати неправдиву інформацію про події в Україні, що поширювалася переважно російськими ЗМІ²⁹.

Якщо StopFake зосередилися на спростуванні неправдивих наративів, то міжнародна волонтерська спільнота InformNapalm³⁰, що діє з 2014 року, обрала іншу, не менш важливу ціль: довести пряму військову участь Російської Федерації у війні проти України. Їхньою головною зброєю стала розвідка на основі відкритих джерел (OSINT) – аналіз профілів російських військових у соціальних мережах, супутникових знімків, витоків даних та інших загальнодоступних матеріалів. Цей підхід був спрямований на боротьбу з фундаментальною брехнею Кремля – тезою «їх там немає».

Окрім двох гігантів, в Україні сформувалася диверсифікована екосистема проєктів, що займалися моніторингом та перевіркою інформації. Ця

²⁹ Національний університет «Києво-Могилянська академія» – StopFake – п'ять років на сторожі правди. *Національний університет «Києво-Могилянська академія»*. URL: <https://www.ukma.edu.ua/index.php/news/4077-stopfake-p-iat-rokiv-na-storozhi-pravdy> (дата звернення: 25.06.2025).

³⁰ InformNapalm. URL: <https://informnapalm.org/ua/> (дата звернення: 25.06.2025).

різноманітність свідчила про зрілість сфери протидії дезінформації, де різні організації займали свої унікальні ніші.

Ключові гравці та їхня спеціалізація³¹:

«VoxCheck». Проєкт, запущений у 2015 році аналітичною платформою Vox Ukraine, зосередився на перевірці заяв українських політиків та посадовців, приділяючи особливу увагу економічним та фінансовим питанням.

«БезБрехні». Цей проєкт також спеціалізувався на аналізі політичної риторики, використовуючи чітку шкалу вердиктів («Правда», «Маніпуляція», «Неправда»), щоб притягнути публічних осіб до відповідальності за їхні слова.

«Слово і діло». Найстаріший проєкт у цій сфері, заснований ще у 2008 році. Його унікальна ніша – моніторинг та перевірка виконання обіцянок політиками, що є важливою формою журналістики відповідальності.

«По той бік новин». Ще один важливий проєкт, який займався спростуванням фейків та поширенням знань з медіаграмотності серед широкої аудиторії.

Спільними зусиллями ці та інші організації створили щільну мережу інформаційної оборони, яка не лише реагувала на зовнішні загрози, а й сприяла підвищенню якості внутрішнього політичного дискурсу.

Цей опис доповнює Поліщук³² який стверджує, що війна «спричинила зростання ролі інформаційно-комунікативних технологій у формуванні україноцентричних наративів й у зміцненні позицій національно-громадянської ідентичності». Чимало громадян через месенджери та соцмережі включилися в боротьбу з інформаційною агресією. Внаслідок цього соціальні мережі стали основним джерелом достовірної інформації про фронт і внутрішню ситуацію в країні. З іншого боку, ще з 2014 року медіа слугували чинником усвідомлення кризи – повідомлення про корупційні скандали, економічні негаразди і військові

³¹ Бабак А. Розквіт фактчекінгу у світі: огляд найцікавіших проєктів. *ms.detector.media*. URL: <https://ms.detector.media/onlain-media/post/18663/2017-03-30-rozkvit-faktchekingu-u-sviti-oglyad-naytsikavishykh-proektiv/> (дата звернення: 25.06.2025).

³² Поліщук Ю. М. Національна та громадянська ідентичність в Україні в умовах російсько-української війни: константи та зміни. *Політичні дослідження*. 2024. № 2. С. 80. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001550028> (дата звернення: 15.03.2025).

поразки формували запит на зміни. Український інфопростір долучився до проєвропейської орієнтації, розбудовуючи незалежне телебачення та радіо, вільну пресу та новітні онлайн-медіа. Натомість російські пропагандистські ресурси намагалися посіяти розбрат і применшити українську ідентичність, проте ефективність їхньої дезінформації після 2014 року різко впала (багато рейтингів російських каналів в Україні знизилися до менше 10%). У свою чергу, вітчизняні журналісти, громадські проєкти і професійні фактчекери створили горизонтальну мережу перевірки інформації, що допомагала тримати суспільство в курсі реальних подій. Таким чином, формування інформаційного фронту – від Майдану до сьогодні – справило значний вплив на самосвідомість. З одного боку, українці отримують доступ до наративів нашої історії (про героїв УПА, Крим, Донбас), з іншого – бачать історію минулого, що викликає відторгнення від російськомовного імперського світу. Ці процеси відбувалися за активної ролі соціальних мереж та онлайн-спільнот, де виникали групи взаємодопомоги, волонтерські ініціативи і дискусії про майбутнє України.

1.2.5. Релігійні чинники

Релігія і конфесійні спільноти також впливали на національне самоусвідомлення, особливо в умовах агресії. Українські церкви поставили перед собою завдання підтримати єдність нації: священники відправляють службу на сході, збирають пожертви на армію, моляться за перемогу. Водночас аналітики підкреслюють загрозу від релігійних організацій, які знаходяться під впливом Росії. Сергій Здіорук і Микола Палінчак доводять, що «національна ідентичність є потужною рушійною силою всіх суспільних процесів»³³, і попереджають, що загрозою для України є зокрема «організації, керівні центри яких розташовані в Росії, перш за все московський патріархат». До 2022 року частина українців (особливо на Сході) належала до Української православної

³³ Здіорук С., Палінчак М. Вплив Московського патріархату на національну ідентичність у контексті війни росії супроти України. *Україна дипломатична*. 2022. Вип. 23. С. 366. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001452903> (дата звернення: 15.03.2025).

церкви (Московського патріархату), що зберігала тісні зв'язки з РПЦ. З початком війни аудиторія цієї церкви скоротилася: багато громад свідомо переходили до Православної церкви України (ПЦУ) або інших конфесій, демонструючи несхвалення «руського мира». ПЦУ з 2018 року, отримавши Томос автокефалії, стала символом церковної незалежності від Москви (за даними КМІС, частка вірян УПЦ (МП) значно скоротилася з 15% у 2020 році до 6% у 2024 році, тоді як частка вірян ПЦУ зросла з 34% до 56%)³⁴. Очевидно, що релігійна самоідентифікація зміщувалася у бік національної консолідації: священники об'єднували молодь на фронтах волонтерства, а на окупованих територіях духовенство певних конфесій допомагало людям зберегти українські культурні зв'язки. У цьому сенсі релігійні чинники як засіб спільного духовного досвіду сприяли згуртуванню, а конфесії, які підтримують національні цінності, підсилювали відчуття спільноти.

Проте, є і інша сторона медалі. У 2024 році кількість переходів виявилася найменшою за три роки повномасштабної війни – лише 232 громади офіційно змінили підпорядкування³⁵. Це сповільнення пов'язане не зі зменшенням суспільної підтримки ПЦУ, а з тим, що потенціал для відносно легких, безконфліктних переходів у патріотично налаштованих регіонах, переважно на заході та в центрі, значною мірою вичерпався, оскільки там «ця енергія вже вийшла». Процес увійшов у складнішу фазу, де кожна зміна юрисдикції вимагає подолання значного інституційного опору, особливо в центральних, південних та східних регіонах, де потенціал для переходів історично був нижчим.

Сповільнення темпів переходів зумовлене комплексом системних перешкод, які УПЦ МП активно використовує для збереження контролю над парафіями.

³⁴ Грушецький А. Прес-релізи та звіти - Релігійна самоідентифікація українців, ставлення до створення єдиної Православної Церкви та до Закону про заборону окремих релігійних організацій. *Домашня сторінка КМІС*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1443&page=1> (дата звернення: 16.03.2025).

³⁵ Литвинов В. Чому громади перестали переходити з УПЦ МП до ПЦУ і чи змінить це новий закон?. *Texty.org.ua – статті та журналістика даних для людей*. URL: <https://texty.org.ua/articles/113552/chomu-hromady-perestaly-perehodyty-z-upc-mp-do-pcu-i-chy-zminyt-ce-novyy-zakon/> (дата звернення: 25.06.2025).

Правова невизначеність: ключовою проблемою є відсутність чіткого юридичного визначення «члена релігійної громади». Це дозволяє священникам УПЦ МП маніпулювати кворумом на зборах, ігнорувати волю більшості місцевих мешканців і блокувати рішення про перехід. Зокрема, існує небезпека, що священник може скласти фіктивний список «постійних парафіян» лише з наближеного до себе оточення, щоб юридично заблокувати волевиявлення решти громади.

Опозиція духовенства: переважна більшість переходів (понад 1500) відбулася *без* священника. Священнослужителі УПЦ МП часто відмовляються йти за своєю громадою, боячись санкцій з боку своїх єпископів. Це призводить до розколу: громада переходить до ПЦУ і отримує нового настоятеля, але попередній священник продовжує діяти паралельно, збираючи своїх прихильників для служб у приватних будинках. Показово, що за весь час існування ПЦУ до неї не перейшов жоден єпископ УПЦ МП, що свідчить про повну відсутність підтримки змін з боку вищої ієрархії. Навіть проукраїнська меншість серед єпископів не є самостійною і орієнтується на митрополита Онуфрія, який займає пасивну позицію, очікуючи завершення війни.

Пропаганда та упередження: десятиліття московської пропаганди сформували у частини вірян стійке упередження проти ПЦУ як «неблагодатної» та «розкольницької» структури. Незважаючи на наявність Томосу про автокефалію та визнання з боку Вселенського патріархату, цей негативний імідж, сформований проросійськими церковними медіаресурсами, залишається потужним стримуючим фактором для багатьох віруючих, які щиро бояться «втратити спасіння» поза межами «канонічної» церкви.

Майнові суперечки та фізичне протистояння: конфлікти навколо церковних будівель є однією з найгостріших проблем. Представники УПЦ МП часто відмовляються передавати храм громаді навіть після юридично оформленого переходу та відповідного рішення суду. Це призводить до фізичних протистоянь, які активно знімаються на відео та поширюються проросійськими

медіа для створення образу ПЦУ як агресивних «рейдерів», що приходять із «болгарками». Такий імідж відлякує інші громади від ініціювання процесу переходу, оскільки люди бояться розколу та насильства у своєму селі.

Страх розколу громади: багато священників бояться ініціювати перехід через страх спровокувати розкол у своїй громаді, бачачи гостре протистояння між прихильниками ПЦУ та УПЦ (МП). Вони прагнуть одностайного вибору, що в поточних умовах є неможливим, і тому займають вичікувальну позицію, сподіваючись на загальноцерковні рішення, які не ухвалюються.

Інституційна структура УПЦ МП, від місцевого священника до єпископату, виявилася надзвичайно стійкою до змін. Вона застосовує цілий арсенал юридичних, соціальних та психологічних бар'єрів для стримування відтоку парафій, ефективно протидіючи волі більшості населення.

Зрештою, дані та аналіз малюють картину суспільства, чия релігійна ідентичність рішуче змінилася, але ця народна воля нашоухується на опір стійкої та непоступливої інституції. Майбутній релігійний ландшафт України буде формуватися у ході тривалих, локалізованих протистоянь у громадах, на результат яких дедалі більший вплив матиме імплементація нового державного законодавства, розробленого для вирішення цього конфлікту в інтересах національної безпеки.

1.2.6. Економічні та соціальні передумови

Соціально-економічні трансформації XX–XXI століть суттєво вплинули на національну свідомість. Згідно монографії «Середній клас в Україні: уявлення і реалії»³⁶ зазначається, що «середній клас, основу якого формують підприємці малого та середнього бізнесу, стає рушієм політичної активності в умовах кризи, коли державні інституції втрачають довіру». Б. Кравченко, у свою чергу, підкреслює, що зміни свідомості українців були пов'язані з «зрушеннями в

³⁶ Рачок А. Середній клас в Україні: уявлення і реалії. Київ: Заповіт, 2016. 258 с. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2016_Seredn_klas.pdf (дата звернення: 25.06.2025).

соціально-економічній сфері, передусім із трансформацією суспільства з аграрно-традиційного в модерно-індустріальне»³⁷. Ця індустріалізація та урбанізація призвели до руйнування старих соціальних структур і появи нових еліт, які, з одного боку, впливали на формування національної ідентичності, а з іншого – використовували її для реалізації своїх політичних амбіцій. Модернізація давала можливість ширшим прошаркам нарощувати освітній і культурний капітал, але водночас створювала класові нерівності й виклики (наприклад, депресивні регіони, безробіття), що стимулювали суспільну напругу. До кінця 1990-х та у 2000-ті економічна нестабільність, корупція та соціальна нерівність стали каталізаторами протестних настроїв. Брак економічного добробуту змушував частину громадян виїжджати на роботу за кордон: масова трудова міграція (сотні тисяч молодих українців до Польщі, Чехії, Італії тощо) мала з двох боків ефект – ослаблення внутрішнього потенціалу, але водночас створення значної діаспори. Остання підтримувала Україну грошима (перерахуванням валютних надходжень) та ідеями, а також підштовхувала питання національної єдності у власних громадах. Соціальний досвід еміграції і повернення (частина переміщених під час війни) також впливає на ідентичність. Наприклад, більшість переселенців висловлюють намір повернутися в Україну після деокупації, що вказує на міцність почуття приналежності до батьківщини. Загалом соціальні потрясіння та економічні кризи підвищили роль громадянської активності: люди об'єднувалися в ініціативи (волонтерські, ветеранські, місцеві ОСББ).

Підсумовуючи, аналіз передумов доводить, що їхній сукупний вплив був значно глибшим, ніж просто зміцнення ідентичності. Історичні потрясіння, від конфлікту довкола Тузли до революцій та першої фази війни, виступали як екзистенційні тригери, що змушували мільйони людей робити свідомий вибір на користь української державності. Водночас культурні, мовні та освітні чинники

³⁷ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. Пер. з англ. В. Івашко, В. Корнієнко. Київ : Основи, 1997. С. 158.

наповнювали цей вибір конкретним змістом, формуючи спільний символічний та ціннісний капітал. Усі ці процеси, що відбувалися на тлі складних соціально-економічних трансформацій та інформаційного протистояння, поступово кристалізували саме **національну свідомість**. Вони перетворювали пасивне усвідомлення приналежності (ідентичність) на активну, дієву позицію – готовність захищати спільні інтереси, цінності та суверенітет. Саме ця, вистраждана і сформована впродовж десятиліть, національна свідомість, а не лише ситуативний патріотизм, стала тим фундаментом, який дозволив українському суспільству мобілізуватися й вистояти у найскладніших обставинах 2022 року.

1.3. Показники та критерії вимірювання національної свідомості

Вимірювання такого складного суспільно-психологічного феномену, як національна свідомість, потребує чіткого визначення критеріїв та показників, що відображають її рівень та особливості. **Критерії** у даному контексті – це ключові ознаки, за якими можна оцінити наявність і ступінь національної свідомості, тоді як **показники** – конкретні кількісно чи якісно вимірювані індикатори, що дозволяють зафіксувати прояви цих критеріїв у соціальних дослідженнях. Визначення критеріїв є вихідною передумовою операціоналізації поняття: воно дає змогу «перекласти» теоретичне визначення національної свідомості на мову емпіричних даних. Без цього неможливо ані порівнювати рівень національної свідомості в різних групах, ані відстежувати її динаміку в часі.

Узагальнюючи різні підходи, викладені у попередніх підрозділах, можна систематизувати критерії вимірювання національної свідомості за кількома ключовими типами. Кожен тип відповідає певному аспекту (виміру) національної свідомості та може бути операціоналізований через низку конкретних показників. У таблиці 1 наведено основні групи критеріїв та їх змістовне наповнення.

Таблиця 1. Типологія критеріїв національної свідомості та відповідні їм показники

Тип критеріїв	Зміст та характерні показники
Когнітивні (пізнавальні)	Усвідомлення приналежності до нації, національна ідентифікація; знання про власну національну спільноту (історію, культуру, мову, традиції, символи, територію); розуміння національних інтересів та ідей. Показники: частка осіб, що ідентифікують себе насамперед як громадяни певної нації; обізнаність із національними символами, історичними подіями, героями тощо.
Ціннісно-емоційні	Емоційне ставлення до своєї нації та її надбань; патріотичні почуття, гордість за належність до нації; прийняття національних цінностей, відчуття єдності з національною спільнотою; національна самоповага і гідність. Показники: рівень гордості за своє громадянство; позитивне ставлення до державних символів; наявність почуття відповідальності за долю нації.
Поведінкові (діяльнісні)	Реальна участь у житті нації, вчинки та поведінка на підтримку національних інтересів. Сюди належать громадянська активність (волонтерство, участь у громадських ініціативах), оборона батьківщини, дотримання національних традицій у повсякденному житті (мова спілкування, культурні практики). Показники: відсоток громадян, залучених до волонтерської діяльності; частка тих, хто готовий особисто захищати країну; рівень участі в національних святах, традиціях, виборах тощо.
Інституційні (соціальні)	Ставлення до національних інституцій та участь у них. Це індикатори, що відображають ступінь довіри до державних та громадських інституцій, які уособлюють націю (армія, органи влади, волонтерські організації); підтримка державної незалежності, територіальної цілісності; інтегрованість особистості в інституційну систему нації. Показники: рівень довіри населення до Збройних Сил, волонтерського руху, інших інститутів; підтримка суспільством ключових національних політик (напр., збереження державної мови, вступ до союзів, спрямованих на захист національних інтересів).

Як видно з таблиці, національна свідомість проявляється у низці вимірів – від самоідентифікації та знання (когнітивна сфера) – через почуття і цінності

(емоційна сфера) – до **конкретних дій** (поведінкова сфера) та суспільних інститутів, що підтримують ці прояви.

Відповідно, для правильного вимірювання цього феномену слід добирати показники з кожної групи критеріїв. Комплексний підхід забезпечить цілісне охоплення явища і підвищить надійність висновків щодо стану національної свідомості.

РОЗДІЛ II. СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ФАКТОРИ НАЦІОНАЛЬНОГО САМОУСВІДОМЛЕННЯ НАПЕРЕДОДНІ ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ (2014-2022)

2.1. Аналіз ключових подій та процесів як каталізаторів формування національної свідомості

Революція Гідності та збройна агресія РФ: ціннісний злам та консолідація

Початковою точкою стала **Революція Гідності (2013–2014)**. Вона швидко переросла з політичного протесту проти відмови від євроінтеграції у ціннісну, цивілізаційну боротьбу за гідність та свободу. Ця подія закріпила європейський вектор розвитку як свідомий цивілізаційний вибір та початок розриву із пострадянською моделлю. Наслідком революції стало народження громадянського суспільства, що проявляв ознаки зрілості, найяскравішим проявом якого став феномен відродження волонтерського руху. З початком війни волонтери взяли на себе значну частину функцій держави, що свідчило про високий рівень патріотизму та соціальної відповідальності.

Анексія Криму та війна на Донбасі, що розпочалися 20 лютого 2014 року, стали екзистенційним викликом, який змусив українське суспільство мобілізуватися для захисту власного існування. Зовнішня агресія стала потужним консолідуючим фактором, що кристалізував національну ідентичність через чітке розмежування «свій-чужий». Події 2014 року почали процес масового усвідомлення громадянами України своє приналежності, у першу чергу, до власної держави, відходячи від концепції «громадян колишнього СРСР», приналежності у першу чергу до місця народження або проживання. Цю думку підтверджує соціологічне дослідження фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» та соціологічної служби Центру Разумкова з 19 по 24 грудня 2014 року³⁸, у якому, у першу чергу громадянами України себе вважали

³⁸Громадська думка: підсумки 2014 року. Головна - Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-pidsumki-2014-roku> (дата звернення: 25.06.2025).

73.2 % респондентів. Роком раніше, таких було лише 54.2 %. Позитивні зміни відбулись і в напрямку зовнішнього геополітичного вектору, де 57.3 % громадян відповіли, що пріоритетом для України є Європейський союз (на відміну від 46.4% роком раніше). Натомість, бажаючих стати частиною Митного Союзу з Росією, Білоруссю та Казахстаном стало вдвічі менше (16.3% проти 35.7% роком раніше). Варто додати, що частково така різка зміна у відсотковому співвідношенні у напрямку громадянської ідентичності і Європи відбулась, у тому числі, через те, що на території тимчасово окупованої АР Крим, опитування не проводилось.

Державна політика націєтворення: інституціоналізація змін

У відповідь на зовнішні виклики та суспільний запит, українська держава реалізувала декілька політик та процесів, спрямованих на зміцнення національної ідентичності.

1. Ухвалення Верховною Радою 9 квітня 2015 року так званого «декомунізаційного пакету» законів стало найрішучішим державним втручанням у політику пам'яті за всю історію незалежної України. Ключовий документ цього пакету, Закон № 317-VIII «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»³⁹, вийшов далеко за межі простого демонтажу пам'ятників. Він юридично засудив комуністичний тоталітарний режим, прирівнявши його у забороні до нацистського, і заборонив використання їхньої символіки та пропаганди. Це була фундаментальна перекодифікація минулого XX століття, що знаменувала перехід від пострадянської невизначеності до чіткого, затвердженого на державному рівні антитоталітарного наративу.

Процес був системним та інституційно керованим. Його ініціатором та головним координатором виступив Український інститут національної пам'яті

³⁹ Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки : Закон України від 09.04.2015 № 317-VIII : станом на 27 лип. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text> (дата звернення: 25.06.2025).

(УІНП)⁴⁰, що надало реформі послідовності та методологічної основи. Результати виявилися масштабними і відчутними: було перейменовано майже тисячу населених пунктів та понад 51 тисячу об'єктів топоніміки (вулиць, площ, проспектів), що докорінно змінило символічний ландшафт країни. Цей процес фактично стер з публічного простору маркери спільного минулого з Росією, стверджуючи новий, незалежний історичний шлях України.

Значення цього процесу виходить за межі простої зміни назв. У контексті російської агресії, яка з 2014 року активно використовувала радянську ностальгію та міф про «спільну історію» як ідеологічне виправдання своїх дій, будь-який символ радянського минулого почав сприйматися як маркер «руського мира». Таким чином, державна політика декомунізації, формально спрямована проти неіснуючої ідеології, на практиці функціонувала як потужний і суспільно прийнятний інструмент для значно ширшого процесу – деколонізації та дерусифікації. Це дозволило державі демонтувати символічну інфраструктуру російського впливу, не позиціонуючи це як пряму атаку на «російську культуру», що на той момент могло б бути більш суперечливим кроком. Таке політичне обрамлення дозволило об'єднати під одним законодавчим прапором антикомуністів, проєвропейських лібералів та антиросійських націоналістів, створивши широкий консенсус для радикальних змін та прискоривши ментальне й символічне відокремлення від Росії.

2. Паралельно з декомунізацією державна політика пам'яті активно просуvala новий історичний наратив, у центрі якого була багатовікова боротьба українського народу за незалежність. Закон № 314-VIII⁴¹, ухвалений у тому ж пакеті 2015 року, надав офіційний статус та визнання учасникам боротьби за незалежність України у XX столітті, включно з такими організаціями, як Організація українських націоналістів (ОУН) та Українська повстанська армія

⁴⁰ Декомунізація. Український інститут національної пам'яті - офіційний веб-сайт. URL: <https://uinp.gov.ua/dekomunizaciya-ta-reabilitaciya/dekomunizaciya> (дата звернення: 25.06.2025).

⁴¹ Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті : Закон України від 09.04.2015 № 314-VIII : станом на 27 лип. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19#Text> (дата звернення: 25.06.2025).

(УПА). Це стало прямим викликом радянській та російській історіографії, яка десятиліттями демонізувала ці рухи.

УІНП відігравав ключову роль у популяризації цього нового наративу через публікації, освітні матеріали, виставки та публічні кампанії. Метою було не просто згадати певні події, а створити цілісну та переконливу розповідь про націю (історичний наратив), яка могла б слугувати фундаментом для сучасної ідентичності. Цей наратив свідомо вписував історію України в ширший європейський контекст боротьби націй за самовизначення проти імперій, тим самим створюючи історичне підґрунтя для сучасних геополітичних прагнень країни.

Цей процес знаменував важливий зсув у національній свідомості: перехід від «історії образи» до «історії суб'єктності». Якщо раніше українські історичні наративи часто концентрувалися на темах віктимізації (Голодомор, репресії), то після 2014 року, не применшуючи значення цих трагедій, акцент дедалі більше зміщувався на моменти активної боротьби та державотворення. Визнання борців за незалежність та поява культурних продуктів, присвячених Українській революції 1917–1921 років, змінили фокус з питання «що з нами зробили» на питання «що ми робили, аби стати вільними». Такий наративний зсув був життєво необхідним для побудови стійкої національної ідентичності, здатної витримати тривалий конфлікт. Ідентичність, що базується виключно на образі, може призвести до фаталізму, тоді як ідентичність, що спирається на історію власної боротьби та державності, виховує почуття колективної спроможності та надихає на сучасні дії. Саме цей новий наратив став психологічним та історичним підґрунтям для потужного національного спротиву, що спостерігався після 2014 року.

Підсумовуючи, робимо висновок, що усі акти агресії (відкриті або приховані), що здійснювались Росією щодо України до повномасштабної війни задля примусу і схилення у бік проросійського розвитку, мали зворотній ефект.

2.2. Роль освіти, мови, культури, церкви у формуванні національного наративу

Соціолінгвістичний зсув: прийняття української мови

Ухвалення 25 квітня 2019 року Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (№ 2704-VIII)⁴² стало епохальною подією в мовній політиці України. Цей закон встановив українську мову як єдину державну та зобов'язав до її використання практично в усіх сферах суспільного життя: у державному управлінні, медіа, освіті, сфері послуг, культурі тощо. У самому тексті закону мова прямо визначається як «фактор єдності і національної безпеки України».

Для забезпечення виконання норм закону були створені нові інституції: Уповноважений із захисту державної мови та Національна комісія зі стандартів державної мови⁴³. Важливо підкреслити, що закон не регулював сферу приватного спілкування, його головною метою була системна дерусифікація публічного простору, який протягом десятиліть залишався значною мірою російськомовним. Закон створив правову архітектуру для цього зсуву, вимагаючи наявності україномовних версій для вебсайтів, посилюючи існуючі квоти для медіа, та зобов'язуючи надавати інформацію для споживачів державною мовою. Таким чином, українська мова перетворювалася на мову публічного життя за замовчуванням.

Цей закон не виник у вакуумі, а став відповіддю на потужний суспільний запит. Проте його ухвалення мало і зворотний, прискорюючий ефект. Він функціонував як своєрідна «структура дозволу». До 2019 року багато російськомовних громадян, відчуваючи патріотичний імпульс, бажали перейти на українську, але стикалися з перешкодами у вигляді домінуючого російськомовного середовища у медіа та сфері послуг. Перехід вимагав значних

⁴² Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України від 25.04.2019 № 2704-VIII : станом на 1 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text> (дата звернення: 25.06.2025).

⁴³ Національна комісія зі стандартів державної мови - Головна. URL: <https://mova.gov.ua> (дата звернення: 25.06.2025).

особистих зусиль. Закон 2019 року інвертував цей соціальний тиск. Він зробив українську мову нормою в публічних та комерційних сферах, а використання російської – винятком. Споживачі отримали законне право вимагати обслуговування українською, а працівники – право використовувати державну мову на робочому місці. Це усунуло соціальні та практичні бар'єри для тих, хто вже хотів зробити цей крок. Таким чином, закон не стільки змушував до змін проти волі суспільства, скільки легітимізував та полегшував зміни, яких суспільство вже прагнуло.

Закон 2019 року був радше кульмінацією, аніж початком потужного суспільного тренду, що набрав сили після 2014 року. Соціологічні дані демонструють драматичний зсув як у мовній самоідентифікації, так і в повсякденних практиках. Частка громадян, які вважають українську мову рідною, зросла з до 77% у 2022 році⁴⁴. Найбільш показово, що цей зсув відбувся переважно за рахунок Центру, Півдня та Сходу, що свідчить про руйнування старих лінгво-регіональних кордонів.

Хоча зміни у повсякденному спілкуванні були більш поступовими, тенденція була однозначною: російськомовний сегмент суспільства стабільно скорочувався, «перетікаючи» у зростаючий двомовний сегмент, причому багато «двомовних» висловлювали готовність у майбутньому повністю перейти на українську. До 24 лютого надання державного статусу російській мові до війни підтримувала майже чверть опитаних⁴⁵, що є величезним зростанням порівняно з попередніми роками і свідчить про глибокий суспільний консенсус.

Війна перетворила мову на чіткий маркер ідентичності. Для багатьох громадян, особливо російськомовних, перехід на українську став свідомим політичним та патріотичним актом. Це явище можна розглядати як форму

⁴⁴ Національна культура та мова в Україні: зміни в громадській думці після року війни. *Головна - Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва*. URL: <https://dif.org.ua/article/natsionalna-kultura-ta-mova-v-ukraini-zmini-v-gromadskiy-dumtsi-pislya-roku-viyni> (дата звернення: 25.06.2025).

⁴⁵ Шосте загальнонаціональне опитування: мовне питання в Україні (19 березня 2022). *Захищена сторінка*. URL: [https://ratinggroup.ua/research/ukraine/language issue in ukraine march 19th 2022.html](https://ratinggroup.ua/research/ukraine/language%20issue%20in%20ukraine%20march%2019th%202022.html) (дата звернення: 25.06.2025).

низової політики безпеки. Російська Федерація використовувала фальшивий привід «захисту російськомовних» для виправдання своєї агресії, тим самим перетворюючи мову на зброю у гібридній війні. У відповідь українські громадяни почали ставитися до свого особистого мовного вибору як до внеску в національну безпеку. Свідомо переходячи на українську, вони активно звужували ту саму демографічну групу, яку Росія нібито «захищала», тим самим нейтралізуючи ключовий елемент кремлівського наративу. Це перетворило акт мовлення з простої культурної практики на децентралізований, масовий акт національної оборони, демонструючи появу зрілого громадянського суспільства, здатного протидіяти гібридним загрозам на особистому рівні

Власна Церква: автокефалія Православної церкви України

Створення автокефальної Православної церкви України (ПЦУ) та надання їй Томосу про автокефалію Вселенським Патріархом 6 січня 2019 року стало історичною подією величезного символічного та геополітичного значення⁴⁶. Протягом століть Російська православна церква (РПЦ) була одним із головних інструментів російського імперського та культурного впливу в Україні. Створення ПЦУ означало початок відокремлення від впливу церкви з Москви.

Цей процес був результатом як дипломатичних зусиль держави, так і давнього прагнення всередині українського суспільства до створення незалежної національної церкви. Створення ПЦУ стало прямим викликом ідеології «руського мира», яка стверджує існування єдиного духовного простору з центром у Москві. Це був акт релігійної деколонізації, який утвердив ідентичність України як окремої православної нації, що має власний прямий зв'язок із центром світового православ'я в Константинополі, а не в Москві.

⁴⁶ ТОМОС ПРО АВТОКЕФАЛІЮ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ УКРАЇНИ, Патріарший і синодальний томос надання автокефального церковного устрою Православній церкві України. *Енциклопедія історії України: Додатковий том*. Київ, 2021. С. 773. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=tomos_pro_avtokefaliyu (дата звернення: 25.06.2025).

Попри все, релігійна сфера залишалася ключовим каналом російського впливу через Українську православну церкву Московського патріархату (УПЦ МП). Концепція суверенітету охоплює не лише кордони та уряд, а й контроль над національними наративами та ключовими інституціями. Існування великої національної церкви, підпорядкованої Москві, становило значну вразливість і символізувало незавершеність української незалежності. Тому боротьба за автокефалію стала логічним наступним кроком у проєкті націєтворення після 2014 року. Йшлося про забезпечення «останнього стовпа суверенітету» – духовного та цивілізаційного. Досягнення цієї мети розглядалося як виправлення історичної несправедливості та завершення проєкту незалежності, розпочатого в 1991 році. Успіх цього проєкту продемонстрував зрілість української державності, яка вимагала складної, багаторічної кампанії, що поєднувала дипломатичні, політичні та церковні зусилля.

Культурний фронт: артикуляція сучасної української ідентичності

Період після 2014 року ознаменувався вибуховим зростанням українськомовної культури. Ренесанс у кіно, музиці та видавничій справі відіграв ключову роль у формуванні нової національної ідентичності, створенні спільного культурного простору та витісненні багаторічного домінування російських медіапродуктів. Цей культурний підйом був не просто побічним ефектом політичних змін, а активним процесом, у якому нація вчилася бачити, чути й читати себе по-новому.

«Українська нова хвиля»: кіно як дзеркало і творець ідентичності

Після 2014 року український кінематограф пережив справжнє відродження, отримавши назву «Українська нова хвиля»⁴⁷, що вивело галузь зі стану стагнації до міжнародного визнання. Цей процес стимулювався збільшенням державного фінансування та гострим суспільним попитом на власні, національні історії. Нове кіно виконувало дві ключові функції у розбудові ідентичності. По-перше,

⁴⁷ Кромф І. «Українська нова хвиля». Як кіно стало відображати суспільні запити українців після 2014. *Лірум*. URL: <https://liroom.com.ua/films/new-ukrainian-film-wave/> (дата звернення: 25.06.2025).

воно активно займалося історичною ревізією, створюючи фільми про Голодомор, Українську революцію, боротьбу УПА, що пропонували прямий контрнарратив російській та радянській історіографії. По-друге, кіно почало досліджувати сучасні українські реалії та соціальні проблеми: від життя в провінції до рефлексій на тему війни на Донбасі, допомагаючи українцям побачити та осмислити себе на екрані. Такі фільми, як «Кіборги» чи «Донбас», стали важливими культурними подіями, що дозволяли суспільству опрацьовувати травму війни. Ця культурна продукція відіграла вирішальну роль у заповненні вакууму, що утворився після скорочення присутності російських медіа.

Музика як саундтрек спротиву та нового покоління

Хоча підйом української музики почався після 2014 року, процес значно прискорився ближче до 2022 року. Запровадження у 2016 році мовних квот на радіо⁴⁸ відіграло важливу роль у створенні ефірного простору для українських виконавців. Однак більш значущим фактором стала поява нового покоління артистів, які розглядали творчість українською мовою не як комерційне обмеження, а як органічний вияв своєї ідентичності. Цей період характеризувався жанровим розмаїттям та відходом від наслідування російської поп-музики. Музика стала потужним засобом вираження патріотичних почуттів та рефлексії над війною. Цей зсув був також підтриманий споживачами: зі зростанням національної свідомості зростав і попит на українськомовний контент, що створювало життєздатний внутрішній ринок, менш залежний від Росії.

Злет українського книжкового ринку

Український книжковий ринок зазнав значної трансформації, що характеризувалася зростанням попиту на українськомовну літературу та законодавчим обмеженням імпорту російської продукції. Після початкового

⁴⁸ Набув чинності закон про квоти на українські пісні та мову на радіо. URL: <https://detector.media/infospace/article/120405/2016-11-08-nabuv-chynnosti-zakon-pro-kvoty-na-ukrainski-pisni-ta-movu-na-radio/> (дата звернення: 25.06.2025).

шоку 2014 року ринок почав переорієнтовуватися. Інтерес іноземних видавців до української літератури неухильно зростав, що засвідчує значне збільшення кількості проданих за кордон прав і свідчить про підвищення міжнародного авторитету українських авторів. На внутрішньому ринку видавництва демонстрували зростання, відкривалися нові книгарні, навіть під час війни, що вказувало на стійку та зростаючу читацьку аудиторію. Це зростання стимулювалося свідомим вибором багатьох українців підтримувати власну культуру та авторів, зміцнюючи національну ідентичність через читання.

Ці процеси в кіно, музиці та літературі були взаємопов'язаними і призвели до створення самодостатньої культурної екосистеми. До 2014 року українська культура часто існувала в тіні значно більшого російського ринку, а успіх визначався проривом у Росію. За даними Української асоціації видавців та книгорозповсюджувачів (УАВКР), наприкінці 2013 року частка російської продукції на українському книжковому ринку складала 75 відсотків, ще 5 відсотків припадало на видання з інших країн і лише 20 відсотків - на книжки українського виробництва⁴⁹.

Однак станом на початок 2014 року фахівці констатували суттєве скорочення офіційних та неофіційних поставок книжок із Росії до України, очевидно, через конфлікт між державами. За спостереженнями президента УАВКР Олександра Афоніна, відсоток українських книжок у книгарнях зріс, як і інтерес до них із боку покупців, однак упала купівельна спроможність пересічного українця у порівнянні з попереднім роком. Події після 2014 року вперше створили життєздатний внутрішній культурний простір. Поєднання державного протекціонізму (квоти, фінансування), патріотичного споживача та нової хвилі митців створило захищений ринок, що дозволило українським талантам розвиватися, не орієнтуючись на російські смаки. Успіх почав визначатися резонансом усередині країни, а не визнанням з боку Москви. Це

⁴⁹ Акришова Л. Чи варто відмовлятися від російських книжок? – DW – 15.08.2014. URL: <https://www.dw.com/uk/відмова-від-російської-книжки-або-як-урятувати-українську-книжкову-поліцію/a-17855305> (дата звернення: 25.06.2025).

знаменувало перехід від постколоніального культурного простору до суверенного.

Водночас ця нова культура стала інструментом «м'якої деокупації» свідомості. Довготривале домінування російських медіа створило спільний інформаційний та культурний простір, який був ключовим вектором російського впливу. Поява захопливої, сучасної та різноманітної української культурної пропозиції стала не просто альтернативою, а активною заміною російського контенту. Вона дала українцям нових героїв, нові історії, нові пісні, нові культурні коди, які були виразно їхніми власними. Цей процес витіснення російських наративів та їх заміни українськими став потужним фактором зміцнення суспільного імунітету до російської інформаційної війни, що є ключовим компонентом загальної стійкості нації.

2.3. Про державну політику та вплив громадянського суспільства за цей період

Період з 2014 до початку повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року став майданчиком для формування унікальної моделі державотворення. Її визначальною рисою стала безпрецедентна роль активного, мобілізованого та професіоналізованого громадянського суспільства. Воно перетворилося з маргінального критика на ключового суб'єкта політичного процесу, що діяв одночасно в кількох іпостасях: як каталізатор, що ініціював та розробляв реформи; як контролер, що здійснював пильний нагляд за діями влади; і як партнер, що брав безпосередню участь у впровадженні змін. Ця складна, динамічна, часто конфліктна, але водночас синергетична взаємодія між державними інституціями, що проходили трансформацію, та зрілим громадянським суспільством докорінно змінила характер державної політики та заклала основи стійкості України, яка повною мірою проявилася після 2022 року. Основними реформами у період 2014-2022 року (до повномасштабного вторгнення) стали (табл. 2):

Таблиця 2. Ключові системні реформи в Україні (2014-2022) та механізми впливу громадянського суспільства

Сфера реформи	Ключові державні дії (Закони, Інституції)	Ключові механізми впливу громадянського суспільства
Антикорупційна реформа	Закон «Про запобігання корупції»; створення НАБУ, САП, ВАКС, НАЗК	Адвокація та експертиза (РПР); громадський контроль (Ради громадського контролю при НАБУ); моніторинг (Transparency International)
Державні закупівлі	Закон «Про публічні закупівлі»; впровадження системи ProZorro	Створення та пілотування інструменту (волонтерська ініціатива, TI Ukraine); громадський моніторинг закупівель
Судова реформа	Закон «Про судоустрій і статус суддів» (2016); закони про реформу ВРП та ВКС (2021)	Громадський контроль (Громадська рада доброчесності - ГРД); адвокація залучення міжнародних експертів
Децентралізація	Закон «Про добровільне об'єднання територіальних громад»; зміни до Бюджетного кодексу	Експертна підтримка та адвокація на центральному рівні; сприяння об'єднанню громад на місцях; моніторинг впровадження
Сектор безпеки і оборони	Закон «Про національну безпеку України» (2018); збільшення фінансування ЗСУ	Пряма дія (волонтерський рух допомоги армії); експертиза та адвокація (запровадження цивільного контролю); участь у реформуванні МО ("волонтерський десант")
Реформа правоохоронних органів	Закон «Про Національну поліцію»	Участь у конкурсних комісіях (на початковому етапі); громадський моніторинг та критика незавершеності реформи

Після 2014 року спостерігалася стрімке зростання кількості зареєстрованих громадських організацій (ГО), чому сприяла як суспільна мобілізація, так і лібералізація законодавства. Проте ключовою зміною стала не кількість, а якість та механізми їхньої роботи.

Яскравим прикладом цього процесу стала поява коаліції **«Реанімаційний Пакет Реформ» (РПР)**⁵⁰. Створена одразу після Революції Гідності, РПР стала унікальною платформою, що об'єднала десятки провідних громадських організацій, аналітичних центрів та окремих експертів для спільної розробки, адвокації та моніторингу ключових реформ. Пріоритетами РПР стали

⁵⁰ Реанімаційний Пакет Реформ. URL: <https://rpr.org.ua> (дата звернення: 25.06.2025).

антикорупційна та судова реформи, децентралізація, реформа виборчого законодавства та органів правопорядку. Механізми роботи РПР включали розробку детальних аналітичних продуктів (дорожніх карт реформ, законопроектів, політичних брифів), постійну комунікацію з органами влади (як публічну, так і непублічну), а також побудову довірливих стосунків з ключовими міжнародними партнерами України. Фактично, РПР став «єдиним вікном» для комунікації з експертною частиною громадянського суспільства з питань реформ. Інституціоналізація через такі коаліції вирішила фундаментальну проблему «розпорошеності» громадського сектору. Якщо до 2014 року сектор був значною мірою фрагментованим, і окремі ГО мали обмежений вплив на національну політику, то РПР створив платформу для координації, вироблення спільних позицій та концентрації експертного потенціалу. Це дозволило громадськості виступати єдиним фронтом, пропонуючи уряду та парламенту не просто критику, а готові, експертно обґрунтовані політичні рішення та законопроекти. Такий підхід значно підвищив ефективність адвокації та легітимність громадянського суспільства в очах як української влади, так і міжнародних донорів.

Роль міжнародної підтримки

Професіоналізація громадського сектору була б неможливою без значної міжнародної підтримки. Іноземні донори, такі як Агентство США з міжнародного розвитку (USAID)⁵¹, Європейський Союз, та різноманітні міжнародні фонди, стали основним джерелом фінансування для більшості провідних громадських організацій та аналітичних центрів. Наприклад, у 2020 році фінансування від USAID для українського громадянського суспільства зросло майже втричі порівняно з 2019 роком, а підтримка від ЄС – удвічі.

Важливо, що це фінансування спрямовувалося не лише на реалізацію конкретних проєктів, а й на інституційний розвиток громадського сектору. Це

⁵¹ Проєкт USAID «Економічна підтримка України». Проєкт USAID Економічна підтримка України. URL: <https://era-ukraine.org.ua> (дата звернення: 25.06.2025).

дозволило організаціям залучати на постійній основі висококваліфікованих юристів, аналітиків, менеджерів та комунікаційників, перетворюючись на повноцінні аналітичні центри, здатні на рівних вести діалог з державними інституціями. Водночас державне та місцеве фінансування залишалося обмеженим, часто непрозорим у розподілі, а приватні пожертви, хоч і зростали, не могли забезпечити довгострокову сталість.

Така залежність від міжнародного фінансування стала палицею з двома кінцями. З одного боку, вона забезпечувала незалежність громадських організацій від української держави та олігархічного впливу, що було критично важливо в умовах, коли саме держава та олігархи були об'єктами їхньої критики. Міжнародні гранти дозволили громадським організаціям зберегти операційну та редакційну незалежність. З іншого боку, це створювало вразливість. Опоненти реформ, зокрема проросійські політичні сили та пов'язані з ними медіа, активно використовували наратив про «соросят»⁵² та «грантоїдів» для дискредитації активістів та їхніх ініціатив, намагаючись представити їх як агентів іноземного впливу. Це створювало для громадського сектору складну дилему: збереження незалежності ціною потенційної делегітимізації в очах частини суспільства, яка була схильною до таких маніпуляцій.

Створення нової антикорупційної інфраструктури (НАБУ, САП, ВАКС, НАЗК)

Антикорупційна реформа 2014–2015 років пішла шляхом не реформування старих, скомпрометованих органів, а створення паралельної, незалежної інституційної системи «з нуля». Цей підхід відображав тотальну недовіру суспільства до існуючої правоохоронної та судової систем, які вважалися безнадійними. Було ухвалено рішення створити абсолютно нові, окремі структури: Національне антикорупційне бюро (НАБУ)⁵³ для розслідування

⁵² Баркар Д. «Соросята» в українській політиці: хто і навіщо маніпулює цим словом? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/sorosiata/30460452.html> (дата звернення: 25.06.2025).

⁵³ Про Національне антикорупційне бюро України: Закон України від 14.10.2014 № 1698-VII: станом на 25 берез. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#Text> (дата звернення: 26.06.2025).

топкорупції, Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру (САП)⁵⁴ для процесуального керівництва та підтримки обвинувачення, і згодом, у 2019 році, Вищий антикорупційний суд (ВАКС)⁵⁵ для судового розгляду справ. Цей «антикорупційний трикутник» мав утворити замкнений цикл, мінімізуючи вплив старої системи.

Громадянське суспільство та його експерти, зокрема з коаліції РПР, були безпосередніми співавторами базового антикорупційного законодавства. Ключовою інновацією, пролобійованою активістами, стало залучення громадськості та міжнародних експертів до відбору керівництва та персоналу нових органів. Так, при НАБУ було створено Раду громадського контролю, а до складу конкурсних комісій з відбору керівників НАБУ та САП входили представники, делеговані міжнародними організаціями. Це мало забезпечити максимальну політичну незалежність нових інституцій.

Діяльність нових органів почала давати результати: були відкриті сотні проваджень щодо високопосадовців, а деякі справи дійшли до суду. Це, у свою чергу, спровокувало постійні конфлікти між «старими» (Генеральна прокуратура, СБУ) та «новими» антикорупційними органами. Попри опір системи, довіра суспільства до нових інституцій поступово зростала, хоча й залишалася на відносно невисокому рівні порівняно із загальним рівнем недовіри до влади.

ProZorro як зразковий приклад реформи, ініційованої громадянським суспільством

Якщо створення антикорупційних органів було прикладом синергії «зверху-вниз» та «знизу-вгору», то реформа державних закупівель стала чистою історією успіху, ініційованою громадянським суспільством. До 2016 року сфера держзакупівель була однією з найбільш закритих та корумпованих: інформація

⁵⁴ Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо посилення самостійності Спеціалізованої антикорупційної прокуратури : Закон України від 08.12.2023 № 3509-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3509-20#Text> (дата звернення: 26.06.2025).

⁵⁵ Про утворення Вищого антикорупційного суду : Закон України від 21.06.2018 № 2470-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2470-19#Text> (дата звернення: 26.06.2025).

про тендери друкувалася в малотиражному віснику, а пропозиції подавалися в паперовому вигляді, що створювало безмежні можливості для маніпуляцій.

Після Революції Гідності група волонтерів, громадських активістів та представників бізнесу поставила за мету докорінно змінити цю систему. Ключову роль в організації цього процесу відіграла громадська організація Transparency International Ukraine. Без жодної копійки державних коштів, на волонтерських засадах, вони розробили електронну систему закупівель, яка отримала назву ProZorro⁵⁶ і працювала за принципом «всі бачать все».

Цей підхід продемонстрував ефективність моделі «цифрової трансформації знизу-вгору». Громадянське суспільство не просто вимагало змін, а створило готовий, ефективний технологічний продукт. Після успішного пілотного проєкту держава, зокрема Міністерство економіки, підтримала ініціативу. У 2016 році Верховна Рада ухвалила новий Закон «Про публічні закупівлі», який зробив використання розробленої волонтерами системи ProZorro обов'язковим для всіх державних замовників. Ця реформа, визнана однією з найкращих у світі, значно підвищила прозорість та конкурентність закупівель, дозволивши зекономити мільярди гривень бюджетних коштів⁵⁷ та суттєво зменшивши корупційні можливості. ProZorro змінило саму парадигму взаємодії суспільства і влади: від «вимог» до «пропозиції готових рішень».

Електронне декларування

Ще одним потужним інструментом антикорупційної реформи, впровадженим під тиском громадянського суспільства та міжнародних партнерів, стало обов'язкове електронне декларування статків для всіх публічних службовців. Запуск системи у 2016 році⁵⁸ відкрив безпрецедентний доступ

⁵⁶ ProZorro. URL: <https://prozorro.gov.ua/about> (дата звернення: 25.06.2025).

⁵⁷ Після повернення закупівель Міноборони в систему Prozorro економія склала 16% або майже 5 млрд грн, - Надія Бігун. Міністерство економіки України. *Міністерство економіки України*. URL: <https://me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=5777c08d-9208-4e2c-a8ba-cd087dff9bea&title=SistemaProzorro> (дата звернення: 25.06.2025).

⁵⁸ В Україні офіційно запрацювала система е-декларування. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2016/08/15/7117727/> (дата звернення: 25.06.2025).

журналістам-розслідувачам та громадськості до інформації про майно, доходи та активи чиновників, що дозволило виявляти численні випадки незаконного збагачення.

Саме через свою ефективність система е-декларування одразу стала об'єктом системного саботажу та політичних атак з боку представників старої еліти. Були спроби зірвати її запуск, а згодом – «пом'якшити» законодавство. Кульмінацією цього контрнаступу стало скандальне рішення Конституційного Суду України в жовтні 2020 року⁵⁹, який визнав неконституційною кримінальну відповідальність за недостовірне декларування та закрит публічний доступ до реєстру декларацій. Цей крок викликав гостру політичну кризу та жорстку реакцію з боку громадянського суспільства та західних партнерів. Хоча згодом відповідальність було частково відновлено, цей епізод наочно продемонстрував межі антикорупційних реформ та здатність «старої системи» до потужного контрнаступу, використовуючи для цього навіть найвищі судові інстанції.

Судова реформа

Перші кроки після 2014 року були спрямовані на швидке очищення системи. Закони «Про відновлення довіри до судової влади»⁶⁰ та «Про очищення влади» (люстрацію)⁶¹ передбачали звільнення суддів, які ухвалювали політично вмотивовані рішення проти учасників Майдану, та зміну керівництва судів. Однак ці заходи мали обмежений ефект. Згуртована суддівська корпорація успішно саботувала очищення: люстровані судді поновлювалися на посадах через суди⁶², а на зборах суддів на керівні посади часто переобирали тих самих одіозних голів.

⁵⁹ КСУ скасував більшу частину антикорупційної реформи: юридичний аналіз рішення - Transparency International Ukraine. *Transparency International Ukraine - Знизити рівень корупції*. URL: <https://ti-ukraine.org/news/ksu-skasuvav-bilshu-chastynu-antykoruptsiynoyi-reformy-yurydychnyj-analiz-rishennya/> (дата звернення: 25.06.2025).

⁶⁰ Про відновлення довіри до судової влади в Україні: Закон України від 08.04.2014 № 1188-VII: станом на 31 берез. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1188-18#Text> (дата звернення: 26.06.2025).

⁶¹ Про очищення влади: Закон України від 16.09.2014 № 1682-VII: станом на 31 берез. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1682-18#Text> (дата звернення: 26.06.2025).

⁶² Люстрація, усі новини. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/tags/ljustratsija/> (дата звернення: 25.06.2025).

Новий етап реформи розпочався у 2016 році з ухваленням змін до Конституції в частині правосуддя та нового Закону «Про судоустрій і статус суддів»⁶³. Реформа передбачала створення нового Верховного Суду через відкритий конкурс, переатестацію всіх суддів країни та створення нових органів суддівського врядування. Проте імплементація цих змін знову зіткнулася з шаленим опором системи.

Громадська рада доброчесності (ГРД): унікальний механізм громадського контролю

Однією з ключових інновацій реформи 2016 року, пролобійованою громадянським суспільством, стало створення Громадської ради доброчесності (ГРД)⁶⁴. Це незалежний орган, що складався з 20 представників громадськості – авторитетних юристів, журналістів та правозахисників, які на волонтерських засадах мали допомагати Вищій кваліфікаційній комісії суддів (ВККС) у перевірці суддів та кандидатів на відповідність критеріям доброчесності та професійної етики.

ГРД збирала та аналізувала інформацію про кандидатів із відкритих джерел (декларації, судові рішення, журналістські розслідування) і надавала ВККС свої висновки про невідповідність того чи іншого кандидата критеріям доброчесності. За короткий час ГРД зарекомендувала себе як надзвичайно професійний, ефективний та незалежний орган. Однак її висновки мали лише рекомендаційний характер. ВККС, яка складалася переважно з представників старої суддівської системи, почала масово ігнорувати негативні висновки ГРД. Щоб подолати вето ГРД, ВККС було достатньо зібрати 11 голосів із 16, що вона успішно й робила, «протягуючи» на посади, в тому числі до нового Верховного Суду, недоброчесних суддів.

⁶³ Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII: станом на 4 черв. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 26.06.2025).

⁶⁴ Про Громадську раду доброчесності. *Громадська рада доброчесності*. URL: <https://grd.gov.ua/pro-hromads-ku-radu-dobrochesnosti/> (дата звернення: 25.06.2025).

Цей гострий конфлікт між ГРД та ВККС став центральним у наративі судової реформи. Він наочно продемонстрував глибокий розкол між суспільним запитом на справедливість та корпоративними інтересами закритої суддівської касты, яка не бажала очищення.

Рестарт судової реформи та роль міжнародних експертів (2021–2022)

Провал перших етапів реформи та саботаж з боку ВККС і Вищої ради правосуддя (ВРП) призвели до усвідомлення, що без залучення зовнішнього, незаангажованого арбітра подолати опір системи неможливо. Історія судової реформи в цей період ілюструє еволюцію тактики громадянського суспільства: від початкової віри у можливість внутрішнього самоочищення системи (через люстрацію) до створення інструментів зовнішнього громадського моніторингу (ГРД), і, зрештою, до лобіювання механізму «зовнішнього контролю» через залучення міжнародних експертів з вирішальним голосом.

Під тиском громадянського суспільства та міжнародних партнерів (МВФ, ЄС, G7), які прямо пов'язали надання фінансової допомоги з прогресом у судовій реформі, у 2021 році було ухвалено ключові закони про реформу ВРП та перезапуск ВККС. Ключовою інновацією, винесеною з досвіду антикорупційної реформи, стало створення двох нових органів: Етичної ради для перевірки членів ВРП⁶⁵ та нової Конкурсної комісії для відбору членів ВККС. В обох органах половину складу становили незалежні міжнародні експерти, делеговані міжнародними організаціями, які мали вирішальний голос у разі рівного розподілу голосів.

Розуміючи неминучість провалу перевірки на доброчесність, на початку 2022 року більшість членів ВРП добровільно подали у відставку, що прискорило оновлення органу. Напередодні повномасштабного вторгнення цей процес тільки розпочався, але він закладав фундаментальні підвалини для справжнього, а не імітаційного, очищення судової влади.

⁶⁵ Стаття 9-1. Етична рада - Про Вищу раду правосуддя - Закони України. *Протокол.* URL: <https://protocol.ua/ua/pro-vishchu-radu-pravosuddya-vid-21-12-2016-1798-viii-stattya-9-1/> (дата звернення: 25.06.2025).

Децентралізація – суть та механізми

Започаткована у квітні 2014 року з ухваленням Концепції реформування місцевого самоврядування⁶⁶, реформа мала на меті передачу значних повноважень та фінансових ресурсів від центральних органів виконавчої влади на рівень органів місцевого самоврядування до громад. Це мало наблизити послуги та відповідальність за їх якість до людей.

Реформа складалася з двох ключових компонентів:

1. **Фіскальна децентралізація:** зміни до Бюджетного та Податкового кодексів наприкінці 2014 року суттєво розширили дохідну базу місцевих бюджетів. Громади отримали частину загальнодержавних податків (60% ПДФО) та нові місцеві податки і збори. Це призвело до стрімкого зростання місцевих бюджетів: з 68.6 млрд грн у 2014 році до 275 млрд грн у 2019 році.

2. **Адміністративно-територіальна реформа:** ухвалений у 2015 році Закон «Про добровільне об'єднання територіальних громад»⁶⁷ запустив процес формування нових, укрупнених та фінансово спроможних об'єднаних територіальних громад (ОТГ) замість тисяч маленьких і дотаційних сільських рад. Спочатку процес був добровільним, а у 2020 році був завершений в адміністративному порядку, в результаті чого було сформовано новий адміністративно-територіальний устрій на рівні 1469 громад та 136 укрупнених районів, що покрити всю територію країни.

Результати децентралізації виявилися відчутними для мільйонів громадян. Отримавши фінансові ресурси, місцева влада почала активно інвестувати у ремонт доріг, шкіл, лікарень, вуличне освітлення та створення центрів надання адміністративних послуг (ЦНАП). Це стимулювало розвиток місцевої демократії: влада на місцях стала більш підзвітною та відповідальною перед

⁶⁶ Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні : Розпорядж. Каб. Міністрів України від 01.04.2014 № 333-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-p#Text> (дата звернення: 26.06.2025).

⁶⁷ Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України від 05.02.2015 № 157-VIII : станом на 14 трав. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text> (дата звернення: 26.06.2025).

своїми виборцями, а громадяни отримали реальні важелі впливу на вирішення місцевих справ.

Завдяки своїй відчутній ефективності, децентралізація стабільно визнавалася однією з найуспішніших українських реформ. Соціологічні дослідження фіксували надзвичайно високий та стабільний рівень її підтримки серед населення – близько 77% українців вважали, що реформу потрібно продовжувати⁶⁸. Високу оцінку реформі давали і міжнародні партнери, зокрема Європейський парламент та Рада Європи, які називали її прикладом для інших країн.

Причина такого успіху полягає в тому, що децентралізація, на відміну від багатьох інших реформ, створила прямий та зрозумілий зв'язок між змінами та покращенням повсякденного життя громадян. Це породило унікальну та широку коаліцію зацікавлених сторін, яка стала надійним захистом реформи від спроб політичного саботажу на центральному рівні. Ця коаліція включала місцеві еліти, які отримали владу та ресурси; бізнес, який отримав більш зрозумілі правила гри на місцях; громадських активістів, які отримали нові можливості для контролю та участі; і, найголовніше, мільйони звичайних громадян, які на власні очі побачили позитивні результати.

Відбудова армії: рух до стандартів НАТО

Станом на 2014 рік Збройні Сили України перебували у стані глибокого занепаду, спричиненого роками хронічного недофінансування та цілеспрямованої руйнації. Армія була нездатною ефективно протистояти агресії. У цей критичний момент саме волонтерський рух фактично врятував ситуацію, взявши на себе забезпечення військових найнеобхіднішим – від їжі та одягу до бронежилетів та оптики. Ця безпрецедентна підтримка з боку суспільства не лише допомогла армії вистояти, але й надала владі величезний кредит довіри для проведення глибоких реформ.

⁶⁸ Підтримка населенням децентралізації залишається на рівні 77% – дані всеукраїнського соціологічного дослідження. *Децентралізація в Україні*. URL: <https://decentralization.ua/news/18928> (дата звернення: 25.06.2025).

Важливою складовою реформи стала побудова системи цивільного демократичного контролю над сектором безпеки, яка до 2014 року практично була відсутня. У 2018 році, у тісній співпраці з експертами НАТО та українськими громадськими організаціями, було ухвалено рамковий Закон «Про національну безпеку України»⁶⁹.

Закон запровадив низку ключових нововведень:

- Призначення цивільної особи на посаду Міністра оборони.
- Чітке розмежування функцій між Міністерством оборони (як органом формування політики) та Генеральним штабом (як органом військового управління).
- Посилення повноважень Верховної Ради у здійсненні нагляду за силовими структурами.

Для подолання корупції та бюрократії у Міністерстві оборони до його роботи активно залучали представників громадянського суспільства. Так званий «волонтерський десант» – група волонтерів та цивільних експертів, які прийшли працювати в МО, та створений при міністерстві «Проектний офіс реформ» відіграли значну роль у реформуванні системи закупівель, логістики та матеріального забезпечення. Також було розпочато процес реформування Служби безпеки України з метою перетворення її з пострадянської структури широкого профілю на сучасну спецслужбу, сфокусовану на контррозвідці.

Проте, навіть враховуючи усі зміни у Збройних силах України, закінчити реформу не вдалось навіть до початку повномасштабної війни. Дослідження, підготовлене аналітичним відділом ГО «Повернись живим»⁷⁰ продемонструвало основні причини, через які військовослужбовці-контрактники звільняються з армії. Основними проблемними питаннями були: житлове забезпечення, баланс робочого та особистого часу, процеси і процедури в ЗСУ, саморозвиток та

⁶⁹ Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII : станом на 9 серп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 26.06.2025).

⁷⁰ Чому військовослужбовці звільняються з армії? Повернись живим, 2020. 50 с. URL: <https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2021/06/zvit-ua-digital.pdf> (дата звернення: 26.06.2025).

кар'єрне зростання, ставлення з боку армійської системи, грошове забезпечення, якість менеджменту та лідерство, а також участь у бойових діях та фактор оточення.

Інші проблеми, які назвали військовослужбовці:

- переведення до іншої частини;
- психологічне та фізичне навантаження;
- відсутність психологічної реабілітації;
- корупція;
- матеріально-технічне забезпечення;
- ставлення у суспільстві;
- недовіра до військово-політичного керівництва;
- неправильно сформовані стимули;
- соціальне приниження військовослужбовців;
- незнання військовослужбовцями своїх прав та невміння їх захищати.

Тому, попри значні зміни у структурі ЗСУ, які вимагають умови воєнного часу, повністю втілити реформу якісних змін у армії не вдалось.

Реформа поліції

Створення Національної поліції у 2015 році на тлі тотальної недовіри до старої міліції було однією з найбільш очікуваних реформ. Запуск нової патрульної поліції, сформованої за грузинським зразком з молодих та вмотивованих кадрів, став яскравим символом змін і на початковому етапі здобув високу довіру суспільства.

Однак реформа залишилася значною мірою незавершеною. Якщо «фасад» системи, а саме патрульна служба, був оновлений, то ключові її елементи, такі як кримінальний блок та органи досудового слідства, майже не зазнали змін. Багато старих кадрів залишилися на своїх посадах, особливо в регіонах, що призводило до гучних корупційних скандалів та збереження старих репресивних практик⁷¹.

⁷¹ Боровик А. Десять успішних реформ в Україні. *Укрінформ - актуальні новини України та світу*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3938652-desat-uspisnih-reform-v-ukraini.html> (дата звернення: 25.06.2025).

Ключовим підсумком цих восьми років стала еволюція громадянського суспільства від стихійного волонтерства до професійної експертизи та системного контролю. Воно утвердилося як повноцінний та невід'ємний елемент політичного процесу, без якого неможливо уявити жодну значущу реформу. Водночас реформи, що проводилися в цей період, мали різний ступінь успішності. Найбільшого прогресу вдалося досягти там, де інтереси держави та суспільства збігалися, був наявний потужний суспільний запит та тиск міжнародних партнерів. Це, зокрема, сектор безпеки й оборони, де екзистенційна загроза змусила до швидких змін, та реформа децентралізації, яка дала відчутні переваги широкому колу зацікавлених сторін. Певного успіху вдалося досягти у створенні нової антикорупційної інфраструктури, хоча її діяльність постійно наражалася на опір.

Натомість найменший прогрес спостерігався у сферах, де домінували потужні, згуртовані корпоративні інтереси, здатні до ефективного саботажу. Передусім це стосується судової системи та реформи старих правоохоронних органів.

Незважаючи на незавершеність багатьох трансформацій, системні недоліки та постійну протидію, період 2014–2022 років заклав фундаментальні основи для майбутньої стійкості України. Сформована у цей час модель державно-громадської взаємодії, боєздатна армія, яка пройшла модернізацію та загартувалася в боях, високий рівень суспільної довіри до Збройних Сил та волонтерів, а також зрілі та професійні інститути громадянського суспільства стали тими ключовими факторами, що забезпечили безпрецедентний опір української держави та нації перед обличчям повномасштабної російської агресії 24 лютого 2022 року. Цей період, попри всі виклики, став часом народження сучасної української нації, здатної захищати свій суверенітет та демократичний вибір.

2.4. Побудова шкали національної свідомості (ШНС): рівні, індикатори, порогові значення

Необхідність розробки нового інструменту вимірювання національної свідомості зумовлена обмеженнями існуючих теоретичних моделей у контексті кількісного аналізу. Зокрема, такі структури, як трирівнева модель І. Кресіної (буденний, теоретичний, державно-політичний), хоч і є теоретично цінними, не мають достатньої операційної гранулярності для емпіричного вимірювання динаміки суспільних настроїв, особливо в умовах екзистенційних викликів, спричинених війною. Існуючі моделі часто залишаються на рівні якісних описів, що ускладнює їх застосування для порівняльного аналізу різних соціальних груп або відстеження змін у часі. Запропонована Шкала національної свідомості (ШНС) покликана заповнити цю прогалину, пропонуючи безперервний, поведінково орієнтований та зважений вимірювальний інструмент.

Конструкція ШНС ґрунтується на перевірених методологічних підходах, що є стандартом у політичних та соціальних науках. Це забезпечує її надійність та порівнянність з іншими соціологічними інструментами. В основі шкали лежать такі принципи:

Використання шкал типу Лікерта. Для оцінки окремих індикаторів застосовується підхід, подібний до шкал Лікерта, який є поширеним інструментом у соціологічних опитуваннях для вимірювання думок та ставлень. Цей метод дозволяє перетворювати якісні відповіді респондентів (наприклад, градації від «повністю згоден» до «зовсім не згоден») у кількісні значення, які можна агрегувати та статистично аналізувати.

Синтез досвіду розробки існуючих шкал. Дизайн ШНС враховує досвід розробки та валідації інших інструментів для вимірювання ідентичності та свідомості. Зокрема, було проаналізовано такі шкали, як Шкала етнічної ідентичності (Ethnic Identity Scale, EIS), Шкала американської ідентичності (American Identity Measure, AIM) та, що особливо важливо, Шкала критичної свідомості (Critical Consciousness Scale, CCS). Остання, як і ШНС, вимірює багатокomпонентний феномен, що включає рефлексію, мотивацію та дію. Такий

підхід дозволяє позиціонувати ШНС у межах визнаної традиції психометричних та соціометричних досліджень, підвищуючи її методологічну обґрунтованість.

Побудова композитного індексу. Методологія об'єднання кількох зважених індикаторів в єдиний інтегральний показник є стандартним підходом у соціології для вимірювання складних, багатовимірних соціальних явищ, таких як соціальна згуртованість, якість життя чи індекс людського розвитку. ШНС застосовує цю логіку до національної свідомості, розглядаючи її не як монолітну характеристику, а як сукупність взаємопов'язаних когнітивних, емоційних, поведінкових та інституційних елементів.

Вибір **100-бальної шкали** для фінального індексу ШНС обґрунтований кількома перевагами. По-перше, така шкала є інтуїтивно зрозумілою для інтерпретації, оскільки її значення легко асоціюються з відсотками, що спрощує комунікацію результатів дослідження. По-друге, вона забезпечує високий рівень гранулярності, дозволяючи фіксувати навіть незначні відмінності та зрушення у рівні національної свідомості як окремих індивідів, так і цілих соціальних груп. Це, у свою чергу, створює можливості для застосування більш потужних методів статистичного аналізу (наприклад, кореляційного чи регресійного), ніж ті, що доступні при використанні простих категоріальних шкал.

2.4.1. Структура та рівні Шкали національної свідомості (ШНС)

Шкала охоплює шість умовних рівнів, кожен з яких є якісно відмінним етапом у формуванні та прояві національної свідомості. Описи цих рівнів синтезовано на основі аналізу класичних та сучасних теоретичних підходів до вивчення нації та націоналізму, а також емпіричних спостережень за трансформаціями українського суспільства в умовах війни.

Рівень 0: Національна Байдужість. Цей рівень характеризується повною байдужістю або свідомим дистанціюванням від національної ідентичності, історії та політичного життя країни. Індивіди, що перебувають на цьому рівні, не ідентифікують себе з українською нацією як політичною спільнотою. Їхня самоідентифікація може бути локальною (обмеженою родиною чи місцевою

громадою), космополітичною («громадянин світу») або ж орієнтованою на іншу національну чи наднаціональну спільноту. Для них державні символи, мова, національна культура не мають ціннісного навантаження, а доля країни не викликає емоційного відгуку. Політична участь відсутня або є суто формальною.

Рівень 1: Формально-ситуативна свідомість. На цьому рівні ідентифікація з нацією є пасивною і зумовлена переважно формальними атрибутами, такими як громадянство, зафіксоване в паспорті. Національна приналежність усвідомлюється, але не має глибокого емоційного чи ціннісного підґрунтя. Ставлення до мови, культури, історії є нейтральним або поверхневим. Участь у національному житті, наприклад, голосування на виборах, є спорадичною і часто мотивована не внутрішнім почуттям громадянського обов'язку, а зовнішніми стимулами, соціальним тиском або особистою вигодою. Національна свідомість на цьому рівні є ситуативною і може активізуватися лише за певних обставин (наприклад, під час перебування за кордоном), але не є стабільною частиною світогляду особистості.

Рівень 2: Культурно-етнічна свідомість. Ідентичність на цьому рівні ґрунтується переважно на культурних та етнічних маркерах: спільна мова, традиції, фольклор, походження, спільне бачення історії. Індивіди відчують глибокий емоційний зв'язок з культурною спадщиною, «малою батьківщиною», народними звичаями. Вони можуть пишатися досягненнями нації у мистецтві, спорті чи науці. Однак їхня свідомість ще не є повною мірою політичною. Вони можуть не усвідомлювати зв'язку між збереженням культури та існуванням сильної, суверенної держави. Це рівень, на якому національна свідомість може існувати без чіткого розуміння національних інтересів у політичній площині, а держава сприймається радше як зовнішня структура, а не як інструмент реалізації волі нації.

Рівень 3: Громадянсько-політична свідомість. Це ключовий перехідний рівень, де національна свідомість набуває сталого політичного виміру. Індивід починає усвідомлювати себе не лише як носія певної культури, а й як громадянина держави, що має невід'ємні права та обов'язки. Формується стійке

розуміння національних інтересів, важливості державного суверенітету, територіальної цілісності та функціонування демократичних інститутів. З'являється ідеологічна підтримка незалежності та готовність до свідомої участі в політичному житті (вибори, громадські обговорення, контроль за владою) для захисту національних та демократичних цінностей. На цьому рівні нація усвідомлюється як політична спільнота, що, за висловом Ернеста Ренана, підтверджує своє існування через «щоденний плебісцит».

Рівень 4: Активно-дієва свідомість. На цьому етапі свідомість трансформується з пасивного усвідомлення та підтримки в активну, цілеспрямовану дію. Це рівень, що характеризує волонтерів, громадських активістів, людей, які системно долучаються до допомоги армії, підтримують ветеранські ініціативи, беруть участь в інформаційному спротиві, свідомо обирають українську мову як основну мову спілкування, створюють та поширюють національний культурний продукт. Ключовою характеристикою, як зазначено в авторському визначенні, стає «готовність до дії». Індивіди на цьому рівні не просто підтримують державу, а активно працюють на її зміцнення, готові жертвувати особистим часом, комфортом та фінансовими ресурсами заради спільного блага.

Рівень 5: Жертовно-екзистенційна свідомість. Це найвищий рівень прояву національної свідомості, що виявляється в готовності до самопожертви заради збереження нації та держави. Він характеризує військовослужбовців Збройних Сил, добровольців, які ризикують власним життям і здоров'ям на фронті, а також цивільних осіб, чия діяльність пов'язана з екзистенційним ризиком в умовах війни (медики, рятувальники, енергетики, що працюють під обстрілами). На цьому рівні національна ідентичність стає центральним, осердним елементом особистості, а захист нації – найвищим моральним імперативом, що визначає життєві пріоритети та вчинки. Це рівень, де абстрактне поняття «нація» набуває конкретного, особистісного сенсу, вартого найвищої жертви.

2.4.2. Операціоналізація ШНС: критерії, індикатори та система зважування

Перетворення описаної теоретичної структури на конкретний вимірювальний інструмент потребує процесу операціоналізації – визначення чітких критеріїв, емпіричних індикаторів та їхньої ваги в загальній структурі індексу. Цей підхід дозволяє перейти від абстрактних концепцій до вимірюваних показників, які можна фіксувати за допомогою соціологічних опитувань.

Побудовані індикатори є власними висновками автора, визначеними на основі вивчених раніше передумов та наукових праць інших авторів, відображених в критичному огляді літератури. В основі розробленої Шкали національної свідомості лежить теоретична презумпція, що в контексті екзистенційної загрози найбільш валідним критерієм вимірювання національної свідомості є **праксис** – конкретна дія та готовність до жертви. Цей діяльнісний підхід є свідомим відходом від традиційних культурно-історичних моделей, що акцентують увагу на знаннях чи почуттях. Відповідно, система зважування індикаторів побудована таким чином, щоб надати вищий пріоритет показникам, що відображають активну участь у захисті та підтримці нації (військова служба, волонтерство, фінансова підтримка), порівняно з індикаторами пасивного характеру (знання символів, декларативна гордість). Таким чином, ШНС вимірює не стільки культурну ідентичність, скільки **функціональну спроможність нації до колективної дії та спротиву**.

Система зважування індикаторів

Ключовою особливістю ШНС є диференційована вага кожного індикатора, що відображає його відносну значущість у структурі національної свідомості в умовах екзистенційної загрози. Кожному показнику надано ваговий коефіцієнт (**Wi**) залежно від глибини його зв'язку з рівнем національної свідомості. Наприклад, захист країни зі зброєю в руках, як найвищий прояв жертвності, має максимальну вагу 1.0, тоді як мова спілкування, хоч і є важливим поведінковим маркером, має меншу вагу – 0.5.

Такий підхід дозволяє уникнути спрощеного підсумовування, яке б прирівнювало знання гімну до готовності до самопожертви, та врахувати специфіку суспільного контексту, де війна актуалізувала саме діяльнісні та функціональні аспекти свідомості.

Таблиця 3. Шкала національної свідомості (ШНС) – операціоналізація та коефіцієнт ваги

Критерій	Індикатор	Коефіцієнт ваги	Приклад питання	Відповідь	Обґрунтування ваги
Когнітивний	Національно-громадянська ідентифікація	0.8	«Ким Ви вважаєте себе у першу чергу?»	Громадянином України	фундаментальний когнітивний вибір, який є необхідною, але не достатньою умовою для переходу на вищі, діяльнісні рівні свідомості.
	Усвідомлення національних інтересів	0.6	«Чи підтримуєте Ви вступ в ЄС і НАТО?»	Підтримка обох варіантів	підтримка геополітичного курсу може бути раціональним вибором, не завжди підкріпленим глибокою особистою залученістю, тому вага є середньою.
	Знання та розуміння культури і історії	0.4	«Наскільки добре Ви знаєте історію України?»	Добре або дуже добре	пасивне знання не є прямим індикатором дієвої свідомості, тому має низьку вагу
Ціннісно-емоційний	Гордість за громадянство	0.8	«Наскільки Ви пишаєтесь тим, що є громадянином України?»	Дуже пишаюсь	гордість є потужним емоційним <i>мотиватором</i> до дії, тому її вага є високою.
	Почуття особистої відповідальності	0.7	«Чи відчуваєте Ви особисту відповідальність за майбутнє України?»	Так, повною мірою	це міст між пасивним ставленням та активною дією, що й визначає його проміжну вагу.
	Ставлення до державних символів	0.4	«Які почуття у Вас викликає державний гімн, прапор?»	Позитивні, почуття гордості	позитивне ставлення до символів є поширеним і відносно пасивним проявом, який не завжди корелює з готовністю до активних дій.
Поведінковий	Готовність до збройного захисту країни	1.0	«Чи маєте Ви (або мали) досвід служби у Збройних Силах України чи інших силових структурах після 2014 року?»	Так	цей індикатор вимірює <i>фактичну жертвну поведінку</i> , а не лише готовність. Максимальна вага обґрунтовується як відображення екзистенційного вибору, що є вершиною шкали.

	Волонтерська діяльність або фінансова підтримка	0.9	«Чи долучались Ви до волонтерської діяльності на постійній основі?»	Так, системно	Прямий вимір дієвої свідомості та солідарності. Систематичне долучення, у тому числі поїздками на фронт є формою систематичної, жертвової свідомості.
	Мовна поведінка	0.5	«Якою мовою Ви переважно спілкуєтесь?»	Українською	мовний вибір є важливим поведінковим маркером, але він не вимагає такого рівня жертви, як волонтерство чи військова служба.
Інституційний	Довіра до Збройних Сил України	0.8	«Наскільки Ви довіряєте ЗСУ?»	Повністю довіряю	в умовах війни довіра до армії є <i>передумовою</i> для всіх інших дій (донатів, мобілізації) і тому має високу вагу
	Довіра до волонтерських організацій	0.6	«Наскільки Ви довіряєте волонтерським організаціям?»	Повністю довіряю	довіра до волонтерів відображає довіру до горизонтальних мереж громадянського суспільства, що є важливим, але вторинним відносно довіри до головного інституту оборони.
	Довіра до центральних органів влади	0.3	«Наскільки Ви довіряєте Уряду/Верховній Раді?»	Скоріше довіряю або повністю довіряю	в умовах демократії критичне ставлення до влади є ознакою зрілості, а не браку національної свідомості. Довіра до влади відображає оцінку її ефективності, а не рівень патріотизму.

2.4.3. Методика обрахунку, порогові значення та інтерпретація рівнів ШНС

Завершальним етапом побудови ШНС є визначення методики обрахунку та порогових значень, які дозволяють співвіднести кількісний бал, отриманий на основі соціологічних даних, з якісними рівнями свідомості.

Методика обрахунку

Для розрахунку загального індексу ШНС використовується формула, що враховує частку респондентів, які дали позитивну відповідь по кожному показнику (P_i), та ваговий коефіцієнт цього показника (W_i). Індивідуальні відповіді по кожному показнику множаться на ваговий коефіцієнт, після чого всі добутки підсумовуються. Сума нормується до 100-бальної шкали.

Розрахунок фінального індексу ШНС є середнім зваженим показником. Простими словами, це означає, що ми не просто складаємо всі показники, а враховуємо важливість (вагу) кожного з них.

1. **Крок 1: Оцінка кожного показника.** Для кожного індикатора (наприклад, «довіра до ЗСУ») ми беремо частку людей, що дали позитивну відповідь (наприклад, 95% або 0.95), і множимо її на «вагу» цього показника (для довіри до ЗСУ це 0.9). Так ми отримуємо «зважену оцінку».

2. **Крок 2: Підсумовування.** Ми складаємо разом усі ці «зважені оцінки» для кожного з 12 індикаторів.

3. **Крок 3: Нормування.** Щоб отримати фінальний індекс від 0 до 100, ми ділимо отриману суму на загальну суму всіх «ваг» (для нашої моделі це 7.9) і множимо результат на 100.

Формула розрахунку:

$$\text{ШНС} = \frac{\text{Сума всіх (частка позитивних відповідей} \times \text{коефіцієнт ваги)}}{\text{загальна сума коефіцієнту ваги}} \times 100$$

Формула:

$$\text{ШНС} = \frac{\sum_{i=1}^n (P_i \cdot W_i)}{\sum_{i=1}^n W_i} \cdot 100$$

де:

• **P_i** – частка респондентів (у вигляді десяткового дробу, наприклад, 75% = 0.75), що дали відповідь, яка відповідає позитивній національній орієнтації.

• **W_i** – ваговий коефіцієнт для кожного показника.

• **$\sum W_i$** – сума всіх вагових коефіцієнтів.

Приклад розрахунку (на основі умовних даних):

Припустимо, соціологічні опитування 2024 року показали такі результати:

Фактична участь у захисті ($W=1.0$): **$P = 0.05$** (5% населення є чинними військовими або ветеранами)

Довіра до ЗСУ ($W=0.8$): **$P = 0.95$** (95%)

Системне волонтерство ($W=0.9$): **$P = 0.30$** (30%)

Національна ідентифікація ($W=0.8$): **$P = 0.80$** (80%)

Гордість за громадянство ($W=0.8$): $P = 0.91$ (91%)

Почуття відповідальності ($W=0.7$): $P = 0.75$ (75%)

Усвідомлення нац. інтересів ($W=0.6$): $P = 0.70$ (70%)

Довіра до волонтерів ($W=0.6$): $P = 0.80$ (80%)

Мовна поведінка ($W=0.5$): $P = 0.65$ (65%)

Знання історії ($W=0.4$): $P = 0.50$ (50%)

Ставлення до символів ($W=0.4$): $P = 0.90$ (90%)

Довіра до влади ($W=0.3$): $P = 0.20$ (20%)

Розрахунок суми добутків ($\Sigma (P_i \cdot W_i)$): $(0.05 \cdot 1.0) + (0.95 \cdot 0.8) + (0.30 \cdot 0.9) + (0.80 \cdot 0.8) + (0.91 \cdot 0.8) + (0.75 \cdot 0.7) + (0.70 \cdot 0.6) + (0.80 \cdot 0.6) + (0.65 \cdot 0.5) + (0.50 \cdot 0.4) + (0.90 \cdot 0.4) + (0.20 \cdot 0.3) = 0.05 + 0.855 + 0.27 + 0.64 + 0.728 + 0.525 + 0.42 + 0.48 + 0.325 + 0.20 + 0.36 + 0.06 = 4.913$

Розрахунок суми вагових коефіцієнтів (ΣW_i): $1.0 + 0.8 + 0.9 + 0.8 + 0.8 + 0.7 + 0.6 + 0.6 + 0.5 + 0.4 + 0.4 + 0.3 = 7.8$

Розрахунок індексу ШНС: $ШНС = (4.913 / 7.8) \cdot 100 \approx 62.98$

Інтерпретація результату: Отриманий бал **62.98** потрапляє в діапазон **50–69**, що відповідає **Рівню 3: Громадянсько-політична свідомість**.

Порогові значення шкали ШНС:

- **0–9:** Рівень 0: Національна Байдужість
- **10–29:** Рівень 1: Формально-ситуативна свідомість
- **30–49:** Рівень 2: Культурно-етнічна свідомість
- **50–69:** Рівень 3: Громадянсько-політична свідомість
- **70–89:** Рівень 4: Активно-дієва свідомість
- **90–100:** Рівень 5: Жертовно-екзистенційна свідомість

Таким чином, розроблена Шкала національної свідомості є не лише інструментом вимірювання, а й гнучкою аналітичною моделлю, здатною надати глибоке, багатовимірне розуміння стану та динаміки одного з ключових факторів стійкості українського суспільства в умовах війни.

2.5. Методологія вимірювання: джерела даних, періодизація, змінні

Методологія ґрунтується на вторинному аналізі соціологічних даних, що дозволяє відстежити суспільні трансформації впродовж тривалого часу. Структура цього розділу є трискладовою: по-перше, вона обґрунтовує вибір та валідує джерела емпіричних даних; по-друге, встановлює історично обґрунтовану періодизацію, що базується на ключових екзистенційних подіях, визначених у вступі до роботи; і по-третє, операціоналізує теоретичний конструкт Шкали національної свідомості (ШНС), визначаючи конкретні змінні та індикатори, що використовуються для вимірювання в кожному з визначених періодів. Такий підхід забезпечує системність, прозорість та наукову обґрунтованість емпіричного аналізу.

2.5.1. Джерела емпіричних даних та їх валідація

Емпірична база цього дослідження побудована на вторинному аналізі даних, отриманих від провідних українських соціологічних центрів. Такий підхід є оптимальним з огляду на мету роботи – проаналізувати довгострокову динаміку суспільних настроїв у період з 2003 по 2025 рік. Проведення первинного дослідження такого масштабу є неможливим у рамках магістерської роботи, тоді як наявні архіви соціологічних даних надають унікальну можливість відстежити зміни у свідомості українців до і після ключових історичних подій, що є центральним завданням цього дослідження.

Для забезпечення надійності та валідності висновків, до аналізу залучено дані лише тих дослідницьких інституцій, які мають бездоганну репутацію, дотримуються прозорих методологічних стандартів та здійснюють послідовний моніторинг релевантних соціальних індикаторів. Вибір основних джерел ґрунтується на їхньому авторитеті в академічній та експертній спільноті, а також на доступності їхніх звітів та масивів даних для громадськості.

Інститут соціології НАН України (ІС НАНУ): ця інституція є фундаментальним джерелом для дослідження, насамперед завдяки своєму унікальному лонгітудному проєкту «Українське суспільство», що безперервно

проводиться з 1992 року. Цей моніторинг дозволяє відстежувати глибинні ціннісні зрушення в українському суспільстві протягом десятиліть, що є критично важливим для встановлення базових показників у ранніх періодах дослідження (2003–2013). Методологія моніторингу, що включає збалансовану систему індикаторів для вимірювання фактів, думок, настроїв та намірів, забезпечує високу якість та комплексність даних. Звіти ІС НАНУ є ключовими для аналізу періодів до 2014 року.

Київський міжнародний інститут соціології (КМІС): один із лідерів українського ринку соціологічних досліджень, відомий своєю методологічною строгістю та регулярним проведенням всеукраїнських опитувань «Омнібус». Дані КМІС є незамінними для аналізу короткострокових змін у політичних настроях, рівнях довіри до інститутів та динаміки ідентичності, особливо в кризові періоди. КМІС також надає важливі методологічні коментарі щодо викликів проведення опитувань в умовах війни, що дозволяє коректно інтерпретувати отримані дані.

Центр Разумкова: авторитетний недержавний аналітичний центр, який спеціалізується на дослідженнях у сферах національної безпеки, зовнішньої політики та соціальних питань. Звіти Центру Разумкова містять критично важливі для цієї роботи дані щодо геополітичних орієнтацій українців та, що особливо цінно, динаміки готовності громадян захищати країну зі зброєю в руках – ключового індикатора поведінкового компонента національної свідомості.

Соціологічна група «Рейтинг»: ця компанія стала одним із головних джерел даних про суспільні настрої після 2014 року. Її регулярні та масштабні дослідження дозволяють детально відстежувати динаміку патріотичних настроїв, мовного питання та ціннісних орієнтацій. Особливу цінність для цієї роботи становить серія досліджень «Ідентичність. Патріотизм. Цінності», яка надає комплексний зріз ключових маркерів національної свідомості після початку повномасштабної війни.

Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва: провідний аналітичний центр, що фокусується на вивченні громадянських цінностей,

підтримки демократії та національної ідентичності. Дослідження ДІ, часто проведені у співпраці з КМІС або Центром Разумкова, надають важливі дані щодо гордості за громадянство та підтримки державної незалежності, що є ключовими емоційно-ціннісними індикаторами.

Центр соціальних та маркетингових досліджень SOCIS: дані цієї компанії використовуються як додаткове джерело для перехресної перевірки (валідації) тенденцій, виявлених іншими соціологічними службами, що підвищує загальну надійність аналізу.

Методологічні застереження та обмеження. Слід визнати, що проведення соціологічних опитувань, особливо після 24 лютого 2022 року, стикається з **об'єктивними** викликами. Як зазначають самі соціологи, зокрема КМІС, до вибірок не включаються громадяни, що перебувають на тимчасово окупованих територіях, а також ті, хто виїхав за кордон. Це може вносити певне систематичне відхилення у результати. Однак, незважаючи на ці обмеження, отримані дані зберігають високу репрезентативність для населення, що проживає на підконтрольній уряду України території, і дозволяють надійно аналізувати домінуючі суспільні настрої. Крім того, послідовність та узгодженість тенденцій, що фіксуються одночасно кількома провідними соціологічними агенціями, слугує потужним інструментом перехресної валідації та підтверджує високу надійність висновків, зроблених на основі цих даних.

2.5.2. Періодизація дослідження на основі екзистенційних подій-тригерів

Для системного аналізу динаміки національної свідомості часовий проміжок з 1991 року до сьогодення поділено на п'ять аналітичних періодів. Кожен період окреслений ключовими екзистенційними подіями, які, згідно з центральною гіпотезою роботи, виконували роль тригерів, що прискорювали перехід українського суспільства на вищі рівні за Шкалою національної свідомості. Така структура дозволяє застосувати експериментальний підхід,

аналізуючи стан суспільства «до» та «після» кожного знакового потрясіння, і таким чином оцінити його вплив на формування національної свідомості.

Період I. «Пострадянська невизначеність та становлення державності» (1991–2002)

Перше десятиліття незалежності, що характеризувалося спадком радянського минулого, глибокою соціально-економічною кризою та пошуком нової національної ідентичності.

Цей етап є вихідною точкою для аналізу. У **когнітивному вимірі** домінувала пострадянська ідентичність та проросійська геополітична орієнтація. У 1994 році більшість українців (58%) вважали пріоритетом розвиток зв'язків у рамках СНД або переважно з Росією, і лише 13,3% орієнтувалися на Захід⁷². Громадянська ідентичність була слабкою: у 2000 році лише 41% ідентифікували себе насамперед як «громадяни України»⁷³. **Інституційний вимір** характеризувався глибокою кризою довіри до держави: уряду довіряли лише 11,4% громадян⁷⁴, а армії – 38,1%⁷⁵. **Ціннісно-емоційний стан** суспільства визначався катастрофічною економічною ситуацією, що створювало атмосферу зневіри та соціальної апатії. Загалом, цей період можна охарактеризувати як час латентної, фрагментованої національної свідомості, де домінували регіональні та пострадянські ідентичності⁷⁶.

Період II. «Пробудження суб'єктності» (2003–2005)

Визначальні події: конфлікт довкола острова Тузла (2003) та Помаранчева революція (2004).

Стан національної свідомості: ці події стали першими потужними тригерами. У **когнітивному вимірі** відбувся помітний зсув: частка громадян, які ідентифікували себе насамперед як «громадяни України», стрибнула з 44% до

⁷² Українське суспільство 1994–2004: соціологічний моніторинг / за ред. Н. Паніної. Київ : Інститут соціології НАН України, 2004. С. 15.

⁷³ Там само. С. 24.

⁷⁴ Там само. С. 20.

⁷⁵ Там само. С. 21.

⁷⁶ Там само. С. 10.

51% у 2005 році⁷⁷. Це свідчило про початок формування модерної політичної нації. **Ціннісно-емоційний вимір** відзначився зниженням рівня суспільної розгубленості у 2005 році, що вказувало на появу в суспільстві надії та відчуття колективної спроможності⁷⁸. **Поведінковий вимір** проявився у масовій мобілізації громадян під час Помаранчевої революції, що продемонструвало здатність до захисту демократичних цінностей⁷⁹. Цей період заклав основи для подальшого зростання громадянської свідомості та формування прозахідного геополітичного вибору.

Період III. «Латентна поляризація та кристалізація вибору» (2006–2013)

Визначальний контекст: міжреволюційний період, що характеризувався гострою політичною боротьбою, зовнішнім тиском Росії та глибоким розколом суспільства.

Стан національної свідомості: Дані напередодні Революції Гідності (2013) фіксують картину глибоко розділеної нації. У **когнітивному вимірі** суспільство було розколоте навпіл щодо геополітичного вибору: 41,6% підтримували вступ до ЄС, тоді як 45% – до Митного союзу з Росією. Зберігалася висока підтримка надання російській мові статусу другої державної (36,6% «за»). **Ціннісно-емоційний вимір** демонстрував слабку національну консолідацію: лише 47,7% українців пишалися своїм громадянством. **Інституційний вимір** відзначався катастрофічно низькою довірою до влади: уряду довіряли лише 7,2%, а Збройним Силам – 21,7%. Цей період, хоч і здається часом стагнації, насправді був етапом латентної кристалізації двох антагоністичних цивілізаційних проєктів, а його показники є критично важливим базовим рівнем для оцінки подальших трансформацій⁸⁰.

⁷⁷ Україна єдина: національна належність, ідентичність, мова та державні атрибути – всеукраїнське опитування. Головна - Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Льва Кучеріва. URL: https://dif.org.ua/article/ukraina-edina-natsionalna-nalezhnist-identichnist-mova-ta-derzhavni-atributi-vseukrainske-opituvannya?fbclid=IwY2xjawH9kP1leHRuA2FlbQIxMAABHWB9yudvLLGUmOdREgEuFKtytI64VmRin2f_o-3STLJbSj7tIcDynjJdNA_aem_Hq3rk46kSQTtldpHfyDzJw (дата звернення: 02.04.2025).

⁷⁸ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 РОКІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ. Випуск 8 (22) / гол. ред. В. М. Ворона, М. О. Шульга. Київ : Інститут соціології НАН України, 2021. С. 27.

⁷⁹ Адаптивні зміни у функціонуванні політичної системи України в умовах повоєнної відбудови : монографія / ред.: О. Рафальський, О. Майборода. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2024. С. 189.

⁸⁰ Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. Київ : Інститут соціології НАН України, 2013. С. 6–8.

Період IV. «Революційний злам та формування оборонної свідомості» (2014–2021)

Визначальні події: Революція Гідності, анексія Криму та початок війни на Донбасі (АТО/ООС).

Стан національної свідомості: цей період став точкою неповернення. У когнітивному вимірі відбувся різкий стрибок громадянської ідентифікації: частка тих, хто вважав себе насамперед «громадянином України», зросла до 60% вже у 2014 році⁸¹. У листопаді 2021 року цей показник залишився практично на тому ж рівні – 62%⁸². Відбувся остаточний розрив з «руським миром» та незворотний поворот у бік євроатлантичної інтеграції. **Поведінковий вимір** проявився у безпрецедентному за масштабами волонтерському русі, що став новою формою громадянської участі. Паралельно зростала задекларована готовність захищати країну зі зброєю в руках⁸³. Національна свідомість перетворилася з культурно-політичного вибору на імператив безпеки та виживання, що заклало основи нової, оборонної ідентичності.

Період V. «Екзистенційна війна та консолідація» (з 24 лютого 2022 року)

Визначальна подія: повномасштабне вторгнення Російської Федерації.

Стан національної свідомості: Вторгнення підняло українське суспільство на вищі рівні ШНС. **Когнітивний вимір** демонструє майже універсальний консенсус: ідентифікація себе як громадянина України сягнула 94%⁸⁴, а підтримка незалежності – 97%. Відбувся стрімкий мовний зсув у бік

⁸¹ Україна єдина: національна належність, ідентичність, мова та державні атрибути – всеукраїнське опитування. URL: https://dif.org.ua/article/ukraina-edina-natsionalna-nalezhnist-identichnist-mova-ta-derzhavni-atributi-vseukrainske-opituvannya?fbclid=IwY2xjawH9kP1leHRuA2FlbQIxMAABHWWB9yudvLLGUmOdREgEuFKtytI64VmRin2f_o-3STLJbSj7tIcDynjJdNA_aem_Hq3rk46kSQTldpHfyDzJw (дата звернення: 02.04.2025).

⁸² Литвиненко О. Рівень стійкості та згуртованості громадян України (за результатами соціологічних досліджень). URL: <https://niss.gov.ua/news/statti/riven-stiystosti-ta-zhurtovanosti-hromadyan-ukrayiny-za-rezultatamy-sotsiologichnykh> (дата звернення: 25.06.2025).

⁸³ Ukrinform. Захищати Україну зі зброєю в руках готові 29% громадян. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3729360-zahisati-ukrainu-zi-zbroeu-v-rukah-gotovi-29-gromadan.html> (дата звернення: 03.04.2025).

⁸⁴ Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: Ідентичність. Патріотизм. Цінності (17-18 серпня 2022). URL: <https://ratinggroup.ua/research/ukraine/smnadcyatezagalnonacjonalneopituvannyaidentichnostipatriotizmsnnost17-18serpnya2022.html> (дата звернення: 03.04.2025).

української⁸⁵. **Ціннісно-емоційний вимір** характеризується історичним максимумом гордості за своє громадянство (88–90%)⁸⁶. **Інституційний вимір** виявляє асиметрію: на тлі абсолютної довіри до ЗСУ (96%)⁸⁷ та волонтерів (84%)⁸⁸, довіра до політичних інститутів, як-от уряд та парламент, залишається значно нижчою. Це свідчить про зрілість національної свідомості, яка чітко розрізняє «націю» та «владу», покладаючи відповідальність за спротив на себе та своїх захисників.

2.5.3. Операціоналізація змінних та індикаторів для вимірювання рівнів ШНС

Цей підрозділ деталізує процес переведення теоретичних рівнів ШНС у вимірювані емпіричні індикатори. Для кожного з чотирьох критеріїв національної свідомості (когнітивного, ціннісно-емоційного, поведінкового та інституційного) визначено набір змінних. Ці змінні, у свою чергу, вимірюються за допомогою конкретних запитань (індикаторів) з валідованих соціологічних опитувань. Можливість відстежити ці індикатори впродовж різних історичних періодів є основою для довготривалого аналізу.

Нижче наведено опис змінних та індикаторів, що складають основу для аналізу.

Когнітивний критерій

• **Змінна 1: Національно-громадянська ідентифікація.** Вимірюється через питання «Ким Ви себе вважаєте в першу чергу?» з ключовою відповіддю «Громадянином України».

⁸⁵ Шосте загальнонаціональне опитування: мовне питання в Україні (19 березня 2022). URL: [http://ratinggroup.ua/research/ukraine/language issue in ukraine march 19th 2022.html](http://ratinggroup.ua/research/ukraine/language%20issue%20in%20ukraine%20march%2019th%202022.html) (дата звернення: 03.04.2025).

⁸⁶ День Незалежності України: цінність держави, згуртованість та волонтерство під час війни. URL: <https://dif.org.ua/article/den-nezalezhnosti-ukraini-tsinnist-derzhavi-zgurtovanist-ta-volonterstvo-pid-chas-viyuni> (дата звернення: 04.04.2025).

⁸⁷ Динаміка довіри до соціальних інститутів. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1467&page=1> (дата звернення: 04.04.2025).

⁸⁸ Динаміка довіри соціальним інституціям, політикам, посадовцям та громадським діячам. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1335&page=1> (дата звернення: 04.04.2025).

• **Змінна 2: Геополітична орієнтація.** Вимірюється через питання щодо підтримки вступу до ЄС/НАТО порівняно з підтримкою союзу з Росією.

• **Змінна 3: Мовна ідентичність.** Вимірюється через питання «Яку мову Ви вважаєте рідною?» та «Якою мовою Ви переважно спілкуєтесь вдома?».

Ціннісно-емоційний критерій

• **Змінна 4: Гордість за громадянство.** Вимірюється через питання «Чи пишаєтеся Ви тим, що є громадянином України?».

• **Змінна 5: Ставлення до державної незалежності.** Вимірюється через питання «Якби референдум про незалежність України відбувався сьогодні, як би Ви проголосували?».

• **Змінна 6: Ставлення до державних символів.** Вимірюється через підтримку політики деколонізації (декомунізації/дерусифікації).

Поведінковий критерій

• **Змінна 7: Готовність до збройного захисту.** Вимірюється через питання «Чи мали Ви або маєте досвід служби у ЗСУ або інших силових структурах, що пов'язані із захистом країни, починаючи з 2014 року?»

• **Змінна 8: Громадянська участь та волонтерство.** Вимірюється через питання про участь у волонтерській діяльності та пожертви на потреби армії

Інституційний критерій

• **Змінна 9: Довіра до ключових національних інститутів.** Вимірюється через рівень довіри до ЗСУ, Президента, Уряду, Верховної Ради та волонтерів.

Таким чином, запропонована методологія поєднує валідовані джерела даних, історично обґрунтовану періодизацію та системну операціоналізацію змінних, створює надійний фундамент для проведення глибокого емпіричного аналізу трансформацій національної свідомості українців у відповідь на екзистенційні виклики ХХІ століття.

РОЗДІЛ III. ВПЛИВ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ НА НАЦІОНАЛЬНУ СВІДОМІСТЬ УКРАЇНЦІВ

3.1. Підйом згуртованості та зростання свідомості на початку повномасштабного вторгнення

Повномасштабне вторгнення стало тим екзистенційним тригером, який, згідно з центральною гіпотезою цього дослідження, перевів значну частину українського суспільства з нижчих рівнів шкали національної свідомості (рівень 1: формально-ситуативна; рівень 2: культурно-етнічна) на вищі. Домінуючим у суспільстві став рівень 3: громадянсько-політична свідомість, при цьому масово актуалізувалися поведінкові патерни, характерні для рівня 4 (активно-дієва) та рівня 5 (жертвно-екзистенційна). Ця трансформація є не просто емоційним сплеском чи когнітивним зрушенням, а насамперед **поведінковою революцією**, що проявляється у конкретних, вимірюваних діях мільйонів громадян.

Когнітивний та ціннісно-емоційний зсув як фундамент трансформації

Фундаментом для масових поведінкових змін став радикальний зсув на когнітивному та ціннісно-емоційному рівнях. По-перше, відбулася остаточна кристалізація національно-громадянської ідентичності. Якщо напередодні вторгнення, у 2021 році, 62.6% громадян ідентифікували себе насамперед як «громадяни України», то вже у грудні 2022 року ця частка сягнула 79.7%⁸⁹. Навіть після кількох років виснажливої війни, у червні 2024 року, цей показник залишався на такому ж рівні – 80%⁹⁰. Це свідчить про завершення базового етапу формування модерної політичної нації, де громадянство стало головним, беззаперечним маркером приналежності до спільноти «своїх».

По-друге, цей когнітивний вибір був підкріплений потужним емоційним сплеском. Почуття гордості за своє громадянство сягнуло історичного

⁸⁹ Дембіцький С. Прес-релізи та звіти - ГРОМАДСЬКА ДУМКА В УКРАЇНІ ПІСЛЯ 10 МІСЯЦІВ ВІЙНИ. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1175&page=1&fbclid=IwAR1mEd2uIL-VNxfkdu9oxe-IbNd81AExdbZt7qsad3hXogIASwKVJSU25D4> (дата звернення: 11.04.2025).

⁹⁰ Грушецький А. Прес-релізи та звіти - Сприйняття належності до української нації. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1458&page=1> (дата звернення: 15.04.2025).

максимуму. Вже у серпні 2022 року понад 90% українців пишалися своїм громадянством⁹¹, що стало найвищим показником за весь час соціологічних спостережень. Навіть на тлі втоми та важких новин, у листопаді-грудні 2024 року домінуючими емоціями, які українці відчували щодо своєї країни, залишалися надія (68%) та гордість (44%), тоді як негативні емоції, такі як розчарування (16%) і страх (15%), були значно менш поширеними⁹². Цей емоційний капітал став тим палким, яке живить колективний спротив і готовність до дії.

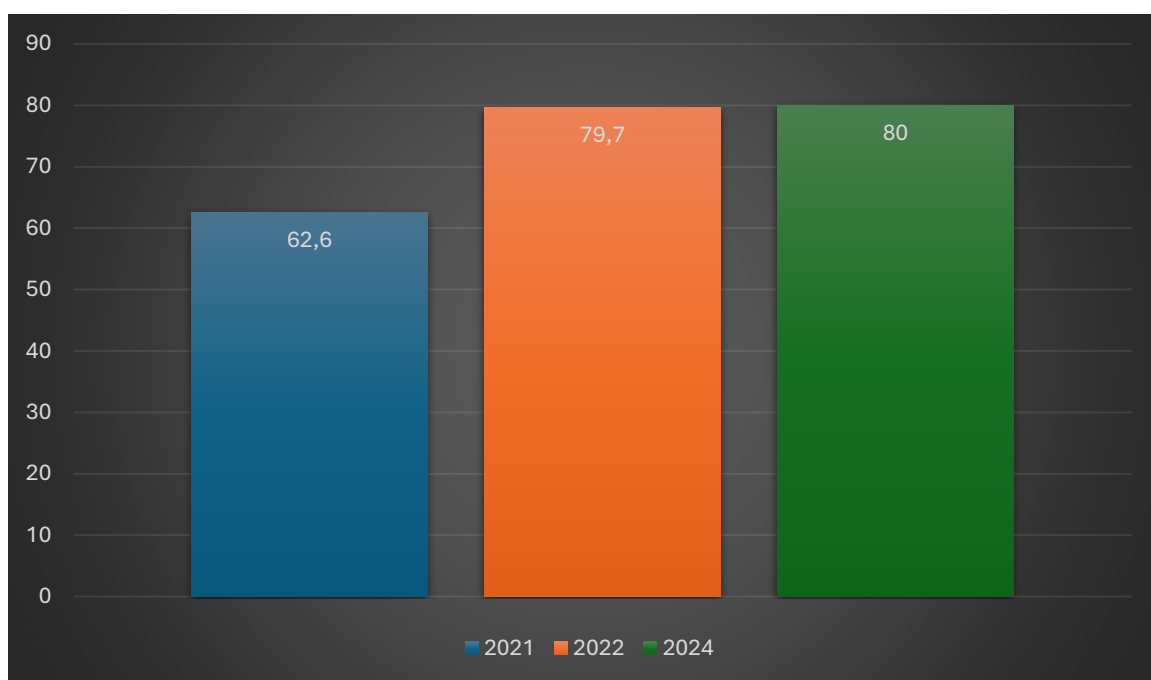

Рис 1. Рівень ідентифікації громадян України (2021-2024)

Поведінкові прояви як ключовий доказ трансформації

Справжнім мірилом глибини трансформації національної свідомості є не стільки декларації про любов до Батьківщини, скільки конкретні, масові та системні зміни у поведінці. Війна перетворює пасивну ідентичність на активну участь, що проявляється у кількох ключових сферах.

⁹¹ День Незалежності України: що об'єднує українців і як ми бачимо перемогу на шостому місяці війни. URL: <https://dif.org.ua/article/den-nezalezhnosti-ukraini-shcho-obednue-ukrainsiv-i-yak-mi-bachimo-peremogu-na-shostomu-misyatsi-viyni> (дата звернення: 15.04.2025).

⁹² Періодичне всеукраїнське соціологічне дослідження. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ukraine_periodical_survey_11-12.2024.pdf (дата звернення: 15.04.2025).

Волонтерство та фінансова підтримка. Одним із найяскравіших проявів активізації свідомості та її наближення до Активно-дієвого рівня (Рівень 4 ШНС) став волонтерський рух. Якщо до 2022 року системне волонтерство було справою відносно невеликої, хоч і активної, частини суспільства, то після повномасштабного вторгнення воно набуло тотального характеру. Дослідження фіксують, що понад 80% опитаних українців продовжують стабільно робити пожертви на армію або волонтерити⁹³. Допомога Збройним Силам України стала абсолютним пріоритетом: 46% волонтерської діяльності спрямовано саме на цей напрям, ще 26% – на допомогу жертвам агресії⁹⁴. Це не просто ситуативна допомога, а свідома, системна діяльність, де громадяни жертвують особистими ресурсами – часом, комфортом та фінансами – заради спільної мети перемоги. Це є прямим доказом того, що значна частина суспільства перейшла від простого усвідомлення себе громадянином до практичної реалізації громадянського обов'язку.

Мовний зсув. Перехід на українську мову в побуті став масовим свідомим актом громадянської позиції та символічного розриву з агресором. Якщо до повномасштабного вторгнення мовна ситуація в побуті була майже паритетною (близько 37.5% переважно спілкувалися українською, 42.2% – російською), то вже у 2024 році частка тих, хто переважно використовує українську мову вдома, зросла до близько 60%⁹⁵. Ця зміна не є результатом адміністративного тиску, а свідомим вибором мільйонів людей, які через мову утверджують свою ідентичність та відмежовуються від культурного простору ворога. Цей поведінковий зсув є потужним індикатором якісних змін у національній свідомості, де мова перестала бути лише засобом комунікації і стала маркером лояльності та ціннісної орієнтації.

⁹³ Дослідження: 83% українців продовжують стабільно донатити або волонтерити. URL: <https://publicisgroupe.com.ua/ua/doslidzhennya-83-ukrainciv-prodovzhuyut-stabilno-donatiti-abo-volonteriti/> (дата звернення: 01.05.2025).

⁹⁴ Громадянське суспільство України в умовах війни: звіт з комплексного соціологічного дослідження. URL: [https://ednannia.ua/images/Procurements/Громадянське суспільство України в умовах війни звіт з комплексного соціологічного дослідження.pdf](https://ednannia.ua/images/Procurements/Громадянське_суспільство_України_в_умовах_війни_звіт_з_комплексного_соціологічного_дослідження.pdf) (дата звернення: 01.05.2025).

⁹⁵ Скільки українців спілкується вдома рідною мовою: опитування 2024 року. URL: <https://shotam.info/skilky-ukraintsiv-spilkuetsia-vdoma-ridnoiu-movoju-opytuvannia-2024-roku/> (дата звернення: 01.05.2025).

Культурне споживання як деколонізація. Війна стимулювала вибуховий попит на український культурний продукт та прискорила процеси деколонізації свідомості. Це проявилось у кількох напрямках:

Книжковий ринок. Попри економічні труднощі та руйнування друкарень, український книжковий ринок демонструє стійкість та зростання. У 2024 році дохід видавців зріс на 31% порівняно з 2023 роком, а три чверті прочитаних книжок були україномовними, що на 20 відсоткових пунктів більше, ніж роком раніше⁹⁶. Це свідчить про свідомий вибір споживачів на користь національного продукту. Проте, ще одним вагомим фактором зросту попиту на українські книги є заборона російських та білоруських книг. Заборона на ввезення книг з Росії та Білорусі, що остаточно набула чинності влітку 2023 року⁹⁷, створила для українського книжкового ринку нову, складну реальність. На поверхні цей крок запустив довгоочікувані процеси дерусифікації та подарував галузі потужний імпульс до розвитку, однак за фасадом вражаючого відродження ховаються старі тіньові зв'язки, що продовжують гальмувати справжню незалежність.

Журналістське розслідування від агенції Molfar, показало, що частина українського книжкового бізнесу продовжує співпрацювати з агресором через складні й непрозорі схеми⁹⁸. Ключова проблема полягає в тому, що закон заборонив фізичний імпорт книг, але залишив лазівку у сфері авторських прав. Російські видавничі гіганти, як-от «Ексмо» та «АСТ», що належать російським олігархам, зберегли за собою ексклюзивні права на переклад багатьох світових бестселерів на території колишнього СРСР.

Через це деякі українські видавництва, серед яких фігурують BookChef та «Форс Україна», купують права на популярних західних авторів не напряду, а через європейські компанії-прокладки, що належать тим самим російським

⁹⁶ Показники книжкової галузі України – 2024. 2025. URL: <https://ubi.org.ua/uk/news/kategoriya-2/vidbulasya-prezentaciya-schorichnogo-zvitu-pokazniki-knizhkovogo-galuzi-ukra-ni-2024> (дата звернення: 04.06.2025).

⁹⁷ Про внесення змін до деяких законів України щодо встановлення обмежень на ввезення та розповсюдження видавничої продукції, що стосується держави-агресора, Республіки Білорусь, тимчасово окупованої території України : Закон України від 19.06.2022 № 2309-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2309-20#Text> (дата звернення: 20.06.2025).

⁹⁸ Як Росія впливає на український книжковий ринок, попри санкції. URL: <https://molfar.com/blog/finansuemo-voroga-yak-ukrainskyi-knyzhkovyi-biznes-spivpracyue-z-rosieyu> (дата звернення: 20.06.2025).

холдингам. Таким чином, українські гроші за світові хіти продовжують іти до бюджету країни-агресора. Наслідком таких оборудок стає не лише фінансування ворога, а й погіршення якості продукту: з'являються підозри у так званих «псевдоперекладах», коли замість роботи з оригіналом український текст створюється на основі вже існуючого російського перекладу.

Таким чином, український книжковий ринок сьогодні живе у стані внутрішнього конфлікту. Це історія одночасного зростання і боротьби, де видимий прогрес та патріотичне піднесення суспільства стикаються з глибоко вкоріненою залежністю від старих схем. Очевидно, що справжня культурна та економічна незалежність вимагає не лише прибрати російську книгу з полиць, але й розірвати ці невидимі фінансові та інтелектуальні пута, що досі зв'язують нас із минулим.

Кінематограф. Зростає інтерес до вітчизняного кіно. Хоча загальні касові збори залежать від наявності великих блокбастерів, у 2024 році українські фільми зібрали понад 222 мільйони гривень, що склало майже 10% від загального бокс офісу в Україні⁹⁹. Це демонструє формування стабільної аудиторії, готової підтримувати національний кінематограф гривнею.

Дерусифікація публічного простору. Політика перейменування топонімів, пов'язаних з Росією та СРСР, має стабільну підтримку більшості населення (близько 59%)¹⁰⁰. Це є свідченням суспільного запиту на очищення символічного простору від маркерів імперського минулого та утвердження власної національної пам'яті.

Готовність до жертви. Найвищим проявом трансформації свідомості є готовність до екзистенційної жертви заради збереження нації. Цей аспект, який у шкалі національної свідомості відповідає найвищому, жертвно-екзистенційному рівню (рівень 5), проявився не лише у героїзмі військових, а й

⁹⁹ CASES Spotlight. Українське кіно 2024 року: касові збори перевищили 222 мільйони гривень. URL: <https://cases.media/news/ukrayinske-kino-2024-roku-kasovi-zbori-perevishili-222-milioni-griven> (дата звернення: 03.05.2025).

¹⁰⁰ Як трансформується ставлення українців до декомунізації, УПЦ МП та націоналізму під час війни з Росією. URL: <https://dif.org.ua/article/yak-transformuetsya-stavlennya-ukrainsiv-do-dekomunizatsii-upts-mp-ta-natsionalizmu-pid-chas-viyni-z-rosieyu> (дата звернення: 03.05.2025).

у стійкості цивільного населення. Попри втому та виснаження, готовність терпіти тяготи війни «стільки, скільки буде необхідно» залишається домінуючою суспільною настановою. Хоча цей показник коливався, знижуючись до 54% у березні 2025 року, вже у травні-червні того ж року він знову зріс до 60%¹⁰¹. Це свідчить про перехід від ситуативного патріотизму до глибокої, усвідомленої екзистенційної стійкості, де збереження державності сприймається як найвища цінність, варта тривалих випробувань.

Таким чином, аналіз, підкріплений кількісними даними з попереднього розділу, доводить, що війна спричиняє значний зсув. Ця трансформація полягає **не в тому**, що українці раптом почали любити свою країну, а в тому, що ця любов і приналежність перетворюються з пасивного почуття на щоденну, системну, масову дію: донат, волонтерство, перехід на українську, свідоме споживання національного продукту, готовність до тривалих випробувань. Війна доводить, що справжнім мірилом національної свідомості є не стільки декларації, скільки **поведінка**. Саме цей зсув у бік дієвої та жертвовної свідомості стає запорукою надзвичайної стійкості українського суспільства перед обличчям агресії.

3.2. Вплив на політичну культуру, мобілізацію та суб'єктність громадян

Перехід суспільства на вищі рівні свідомості, від пасивно-культурної до активно-дієвої та жертвовної, неминує трансформувати ключові сфери суспільно-політичного життя. Ця зміна проявилася у трьох взаємопов'язаних вимірах: по-перше, у формуванні нової політичної культури, що характеризується парадоксальною «асиметрією довіри»; по-друге, у вибуховому розвитку горизонтальної мобілізації як основної форми соціальної дії; по-третє, у фінальній кристалізації зрілої громадянської суб'єктності, що знаменує перехід українців від ролі об'єкта до ролі актора історичного процесу.

¹⁰¹ Грушецький А. Прес-релізи та звіти - Скільки часу українці готові нести тягар війни. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1534&page=1> (дата звернення: 20.06.2025).

3.2.1. Трансформація політичної культури: парадокс «асиметрії довіри» як ознака зрілості

Повномасштабна війна не призвела до сліпого «гуртування навколо прапора» та тотальної довіри до всіх гілок влади, як це можна було б очікувати в умовах екзистенційної загрози. Натомість вона викристалізувала складну, зрілу політичну культуру, центральною рисою якої є «асиметрія довіри». Цей феномен виник не одразу. На початку повномасштабного вторгнення українське суспільство продемонструвало потужний ефект «гуртування навколо прапора»¹⁰², видавши величезний **кредит довіри** усьому державному апарату. Рівень довіри до Президента злетів до 90% , а до Уряду – до 52%¹⁰³. Однак цей кредит виявився не безумовним, а авансом, який політичні інститути мали виправдати ефективними діями.

Вже протягом 2023 року стало очевидно, що очікування суспільства не виправдовуються. Наданий кредит довіри було швидко вичерпано, що призвело до стрімкого падіння підтримки політичного апарату і формування стійкої «асиметрії довіри»: майже абсолютна довіра до інститутів, що уособлюють націю у її оборонному та солідарному вимірі (Збройні Сили, волонтери), та глибока, критична недовіра до інститутів, що представляють Державний апарат (Уряд, Верховна Рада).

Емпіричною базою цього твердження слугують дані провідних соціологічних центрів. Довіра до Збройних Сил України, яка була високою ще до 2022 року, після повномасштабного вторгнення сягнула майже абсолютних значень і стабільно тримається на рівні 91–96%.¹⁰⁴ Аналогічно, довіра до волонтерських організацій, які стали символом громадянської самоорганізації, сягає 80–84%. Ці інститути сприймаються суспільством як безпосередні захисники та виразники волі нації. На противагу цьому, довіра до політичних інститутів після короткочасного сплеску на

¹⁰² Рябчук М. «Гуртування довкола прапора». URL: <https://zbruc.eu/node/114334> (дата звернення: 20.06.2025).

¹⁰³ Прес-релізи та звіти - Динаміка довіри соціальним інституціям у 2021-2023 роках. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1335&page=1> (дата звернення: 05.05.2025).

¹⁰⁴ Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до виборів під час війни, віра в перемогу (лютий–березень 2025 р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-vyboriv-pid-chas-viiny-vira-v-peremogu-liutyiberezen-2025r> (дата звернення: 05.05.2025).

початку 2022 року повернулася до низьких показників і навіть продовжила падіння. Станом на 2024–2025 роки рівень довіри до Верховної Ради коливається в межах 11–17%, а до Уряду – 17–20%¹⁰⁵. Цей разючий розрив ілюструє ключову трансформацію української політичної культури.

Ключовим фактором, що живить таку глибоку недовіру до політичних інститутів, є суспільне сприйняття корупції. Низка гучних корупційних скандалів, що сталися під час війни, підірвала віру в те, що державний апарат здатний до самоочищення. Дані соціологічних досліджень чітко показують, що корупція залишається для українців другою за значущістю проблемою після війни. У 2024 році 79,4% громадян вважали її «дуже серйозною проблемою», що є суттєвим зростанням порівняно з 2023 роком. Більше того, песимізм щодо ефективності боротьби з нею лише посилюється: 69,1% громадян вважають, що рівень корупції за останній рік зріс¹⁰⁶. Це створює в суспільній свідомості небезпечний дисонанс: поки нація жертвує всім заради перемоги, державний апарат, на думку багатьох, залишається ураженим старими хворобами, що підриває його легітимність та довіру до нього.

Однак парадокс «асиметрії довіри» є не ознакою розколу чи слабкості суспільства, а навпаки – свідченням його **зрілості та критичної свідомості**. Аналіз показує, що суспільство одночасно демонструє максимальну консолідацію навколо мети перемоги (що виражається у підтримці ЗСУ) і максимальний скепсис щодо політичного класу. Недовіра до влади не трансліюється на недовіру до держави як такої або на зневіру в перемозі. Це пояснюється тим, що українці **навчилися чітко розрізняти** абстрактне поняття **нації/батьківщини**, яку вони беззастережно захищають і якій довіряють, та конкретний **державний апарат**, який вони розглядають як сукупність найманих менеджерів, що підлягають суворому громадському контролю та критиці. Ця здатність до диференціації запобігає скочуванню в тоталітарну модель «вождь - держава - нація» і зберігає демократичний запит на підзвітність та ефективність навіть в умовах екзистенційної війни, що є фундаментальною рисою нової української політичної культури.

¹⁰⁵ Там само.

¹⁰⁶ НАЗК. Корупція в Україні 2024: розуміння, сприйняття, поширеність. URL: <https://dap.nazk.gov.ua/uploads/osr-83/sources/380-111340470-67a239fc55bdd.pdf> (дата звернення: 10.05.2025).

На тлі війни відбувається й ускладнення ціннісних пріоритетів. Якщо у серпні 2022 року домінував запит на безпеку, і більшість громадян була готова поступитися частиною свобод заради неї, то на початку 2025 року ситуація змінилася. Вже 46% українців заявили, що готові поступитися часткою безпеки заради власних свобод і захисту громадянських прав¹⁰⁷. Зростання цінності свободи в умовах триваючої війни можна інтерпретувати як реакцію на внутрішні процеси в державі (мобілізація, обмеження, корупційні скандали). Громадяни, відчувши свою силу та суб'єктність, починають більше цінувати ті демократичні права, за які, власне, і ведеться боротьба. Вони не готові віддати державі монополію на безпеку ціною відмови від свобод. Це ускладнення ціннісної матриці є ще одним доказом зрілості політичної культури, де суспільство шукає складний баланс, а не просте рішення, що відповідає філософським концепціям суспільного договору, в яких держава має забезпечувати і безпеку, і справедливість, і свободу.

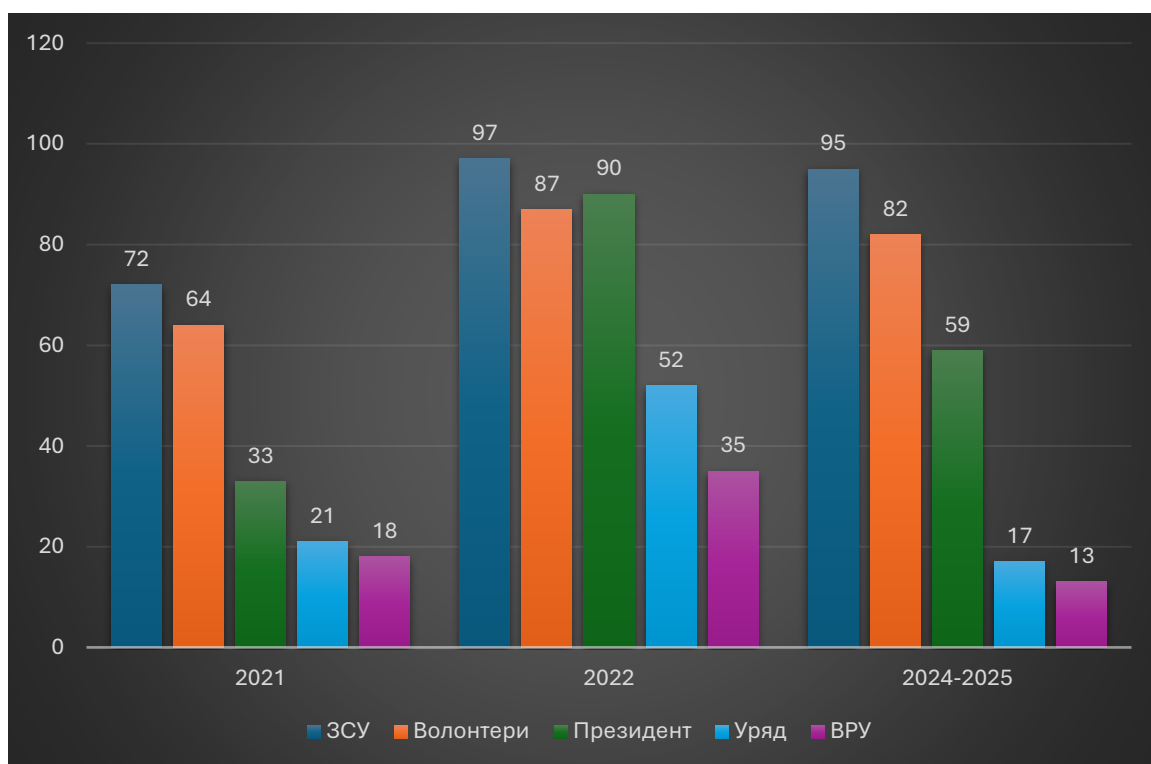

Рис.2 Динаміка довіри до ключових суспільних інститутів (2021–2025 рр.).

Джерело: узагальнені дані КМІС та Центру Разумкова

¹⁰⁷ Рівень довіри українців до Зеленського майже не змінився, - опитування. URL: <https://rubryka.com/2024/10/14/riven-doviry-ukrayintsiv-do-zelenskogo-majzhe-ne-zminyvsya-opytuvannya/> (дата звернення: 11.05.2025).

3.2.2. Горизонтальна мобілізація як відповідь на інституційну кризу

Феномен масової горизонтальної мобілізації, що проявився у вибуховому зростанні волонтерського руху та самоорганізації громад, є прямою поведінковою реакцією на «асиметрію довіри». Громадянське суспільство, не покладаючись повністю на державний апарат, створює паралельні, гнучкі та ефективні мережі для вирішення нагальних проблем оборони та гуманітарної допомоги. Це є практичним втіленням переходу суспільства на активно-дієвий (рівень 4) за ШНС.

Фундаментом високої довіри до волонтерських фондів є їхні механізми звітності. Такі організації, як фонд «Повернись живим»¹⁰⁸, декларують принцип абсолютної прозорості, публікуючи щомісячні звіти та надаючи онлайн-звітність про надходження і витрати практично в режимі реального часу. Благодійний фонд Сергія Притули¹⁰⁹ регулярно проводить публічні звітні зустрічі та детально інформує про реалізацію конкретних проєктів. Ця практика радикальної прозорості прямо контрастує з непрозорістю та корупційними ризиками, які громадяни часто асоціюють з державними закупівлями, і є головною причиною, чому суспільство довіряє свої кошти саме цим структурам.

Волонтерський рух перестав бути просто «допоміжним» елементом. Він еволюціонував у **квазідержавну інституційну систему** зі своїми функціями, ресурсами та, що найважливіше, власною легітимністю, заснованою на довірі та ефективності. Волонтери не просто закривають «дірки» в державному забезпеченні, а часто діють швидше та ефективніше за державні структури, особливо у закупівлі високотехнологічного та спеціалізованого обладнання, як-от дрони, засоби радіоелектронної боротьби чи тактична медицина. Вони виконують функції, традиційно притаманні державі: постачання армії, гуманітарна допомога, медична евакуація, а подекуди й відбудова зруйнованого житла. Ця мережа є не просто сукупністю ініціатив, а цілісною екосистемою, що функціонує паралельно до державної. Її існування є одночасно і найвищим

¹⁰⁸ Повернись живим. URL: <https://savelife.in.ua> (дата звернення: 25.06.2025).

¹⁰⁹ Благодійний фонд Сергія Притули. URL: <https://prytulafoundation.org> (дата звернення: 24.06.2025).

проявом громадянської мобілізації, і мовчазним докором державній системі, демонструючи надзвичайну здатність суспільства до самоорганізації у відповідь на інституційну слабкість.

Волонтерство трансформувалося з переважно спонтанного руху 2014 року на потужну, професійну та інституціоналізовану силу. Масштаби його діяльності вражають: лише за 2024 рік три найбільші благодійні фонди України зібрали 24,1 млрд грн, що на 28% більше, ніж у 2023 році¹¹⁰. Точно визначити сумарний обсяг донатів складно, проте досить реально порівняти середню пожертву за місяць пересічного українця, який хоча б раз на рік надсилав кошти. У 2021-му році середня місячна пожертва дорівнювала 261 грн¹¹¹, у 2022-му 1467 грн¹¹², у 2023-му 600 грн¹¹³, а у 2024-му – 840 грн¹¹⁴. Попри те, що у 2023-му році обсяг середньої місячної пожертви знизився удвічі, що пов'язують з втомою від війни та економічними труднощами, українцям вдалось вийти з «плато» та у 2024-му році знову продемонструвати високий рівень матеріальної підтримки, а відсоток загальної залученості українців до пожертв навіть збільшився. Про це свідчать дані Zagoriy foundation та Charities Aid Foundation (CAF), що продемонстровані у таблицях нижче.

¹¹⁰ На 28% більше донатів зібрали 3 найбільші фонди у 2024 році. URL: <https://opendatabot.ua/analytics/donates-in-war-2024> (дата звернення: 12.05.2025).

¹¹¹ Благодійність очима українців 2021. Zagoriy foundation, 2021. 92 с. URL: <https://zagoriy.foundation/wp-content/uploads/2022/01/blagodijnist-ochyma-ukrayincziv-u-2021-1.pdf> (дата звернення: 24.06.2025).

¹¹² Звіт за 2022. Zagoriy foundation, 2022. 28 с. URL: <https://zagoriy.foundation/wp-content/uploads/2023/02/richnyj-zvit-2022-zagoriy-foundation.pdf> (дата звернення: 24.06.2025).

¹¹³ Волошаненко В., Левицький В. Українці за два роки зібрали 6,6 мільярда". Сергій Притула звітував у Кропивницькому. *Суспільне Кропивницький*. URL: <https://suspilne.media/kropyvnytskyi/714340-ukrainci-za-dva-roki-zibrali-66-milarda-sergij-pritula-zvituvav-u-kropivnickomu/> (дата звернення: 24.06.2025).

¹¹⁴ Дослідження сфери благодійності. Zagoriy foundation, 2024. 133 с. URL: https://zagoriy.foundation/wp-content/uploads/2024/12/02_12_2_doslidzhennya_sektoru_blagodijnosti.pdf (дата звернення: 24.06.2025).

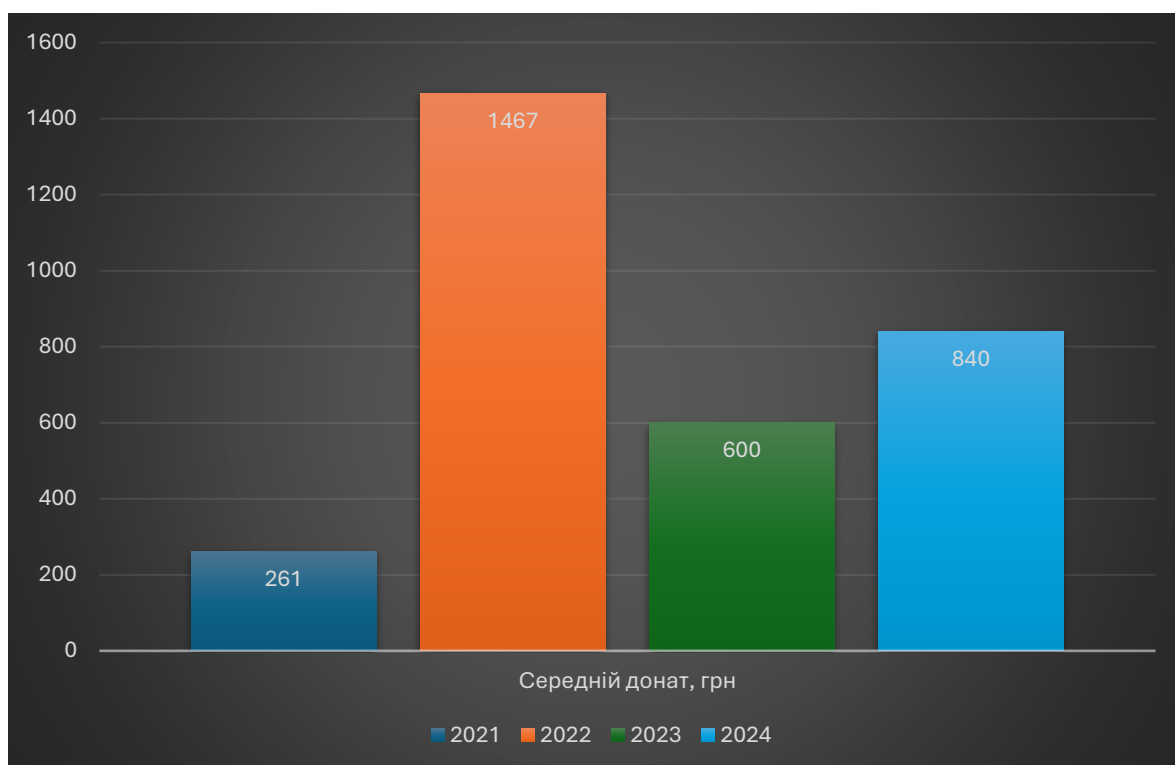

Рис. 3. Середня місячна пожертва українців у періоди 2021-2024 років

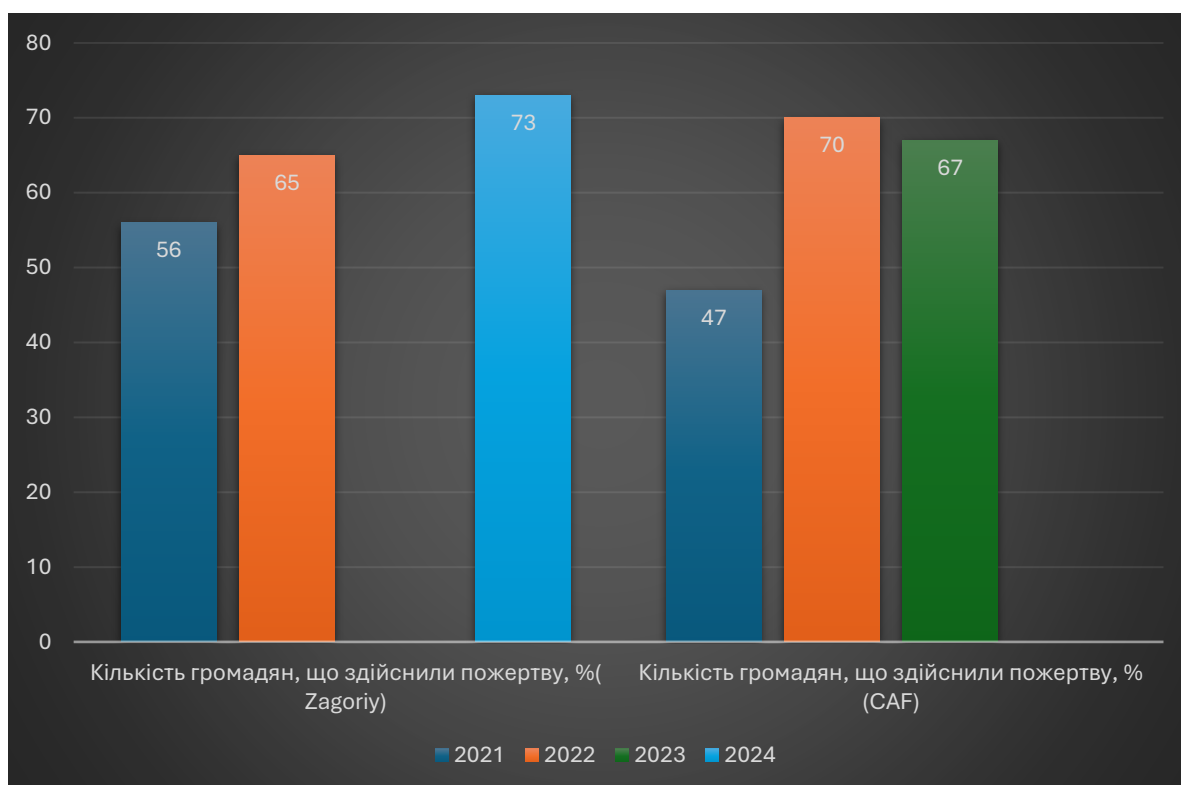

Рис. 4. Динаміка донаторів у суспільстві у період 2021-2024 років

Відносно світового індексу благодійності CAF (World Giving Index), Україна також зберігає позитивну тенденцію, зберігаючи позиції три роки поспіль у топ-10 країн світу. У 2021-му році Україна займала 10 місце¹¹⁵, у 2022-му рекордне 2-е місце¹¹⁶, у 2023-му – 7 місце¹¹⁷. Опираючись на вихідні наявні дані, можна сміливо припустити, що й у звіті за період 2024-го року, Україна збереже наявну позицію або навіть покращить її.

Чинники, що спонукають українців донатити, є складним поєднанням емоційних поривів та раціональних рішень. Основні причини представлені у таблиці нижче.

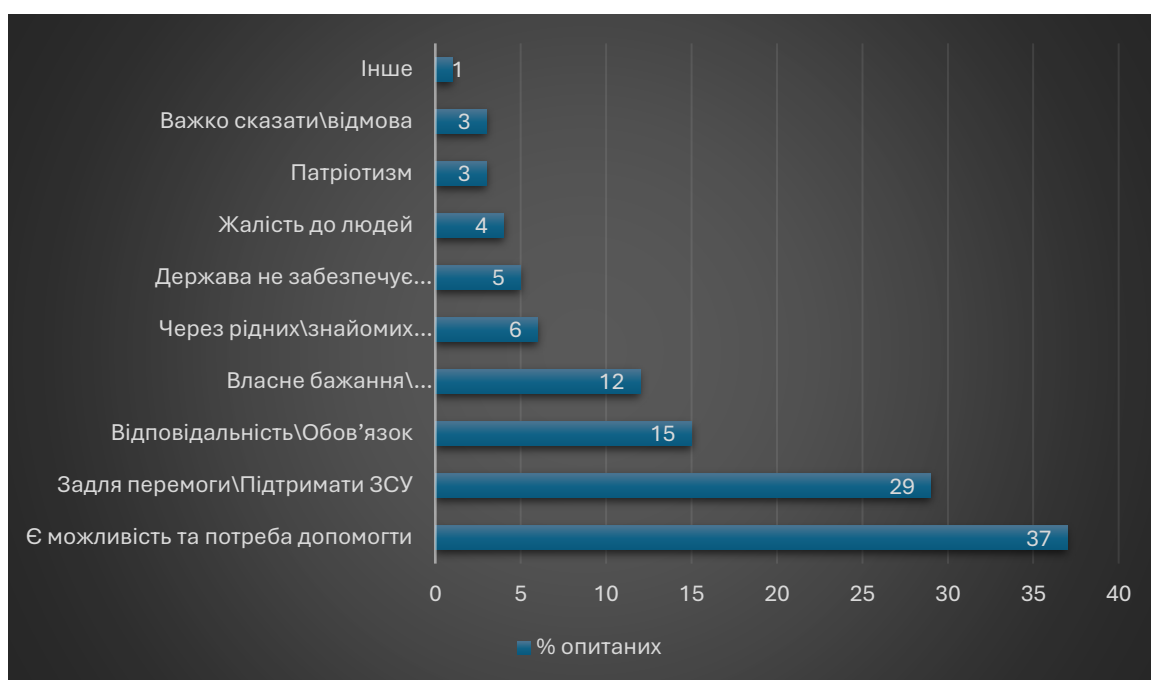

Рис. 5. Динаміка донаторів у суспільстві у період 2021-2024 років¹¹⁸

Український рух матеріальної залученості демонструє унікальну здатність до адаптації: від реагування на втому та економічний тиск до освоєння нових

¹¹⁵ Heslop N. World Giving Index 2022. Charities Aid Foundation, 2022. 25 p. URL: https://www.cafonline.org/docs/default-source/about-us-research/caf_world_giving_index_2022_210922-final.pdf (date of access: 24.06.2025).

¹¹⁶ Heslop N. World Giving Index 2023:Global trends in generosity. Charities Aid Foundation, 2023. 18 p. URL: <https://www.cafonline.org/docs/default-source/updated-pdfs-for-the-new-website/world-giving-index-2023.pdf> (date of access: 24.06.2025).

¹¹⁷ Heslop N. World Giving Index 2024:Global trends in generosity. Charities Aid Foundation, 2024. 20 p. URL: https://www.cafonline.org/docs/default-source/inside-giving/wgi/wgi_2024_report.pdf (date of access: 24.06.2025).

¹¹⁸ Дослідження сфери благодійності. Zagoriy foundation, 2024. 133 с. URL: https://zagoriy.foundation/wp-content/uploads/2024/12/02_12_2_doslidzhennya_sektoru_blagodijnosti.pdf (дата звернення: 24.06.2025).

технологічних інструментів і збереження всеохопної суспільної підтримки, яка базується на довірі та особистій відповідальності кожного громадянина.

Паралельно з національним рухом відбувається потужна самоорганізація на локальному рівні. Громади по всій країні створювали добровольчі формування, облаштовували укриття, організовували допомогу внутрішньо переміщеним особам, рятували культурну спадщину. Важливо, що органи самоорганізації населення та інші громадські ініціативи стають дієвим інструментом **громадського контролю за місцевою владою**. Вони здійснюють нагляд за якістю комунальних робіт, беруть участь в обговоренні планів забудови, протидіють корупційним проявам на місцях.

Ці локальні ініціативи є не лише механізмом виживання, але й практичною школою демократії та підзвітності в умовах, коли формальні демократичні процедури, як-от вибори, обмежені. Громади активно використовують онлайн-платформи, чат-боти та google-форми для проведення консультацій та прийняття колективних рішень, наприклад, щодо перейменування вулиць. Це є прямою демократією в дії. Беручи участь у таких ініціативах, громадяни набувають практичних навичок колективної дії, ведення переговорів, контролю за ресурсами та притягнення до відповідальності. Цей досвід формує новий тип активного, вимогливого громадянина, який після війни матиме значно вищі очікування від місцевого самоврядування та володітиме інструментами для його контролю.

3.2.3. Кристалізація громадянської суб'єктності: від об'єкта історії до актора змін

Синтез нової політичної культури та масової горизонтальної мобілізації призводить до утвердження **зрілої громадянської суб'єктності**. Це фінальний, найглибший наслідок зміцнення національної свідомості, що знаменує завершення переходу українців від постколоніальної ідентичності жертви до ідентичності вільної, відповідальної та дієвої нації.

Теоретичне осмислення цього феномену знаходить підтвердження в думках провідних українських інтелектуалів. Політолог та мислитель Євген Глібовицький визначає суб'єктність як здатність «давати собі раду», яка проростає «знизу догори» і є некомфортною для посттоталітарного середовища. Він вважає Революцію Гідності точкою народження сучасної політичної суб'єктності України, а війну – боротьбою за її збереження¹¹⁹. Заступник директора Українського інституту Алім Алієв наголошує на важливості переходу від образу «жертви» (об'єкта) до образу «борця» (суб'єкта), що є ключовим для міжнародного сприйняття України¹²⁰.

Нова українська суб'єктність, викристалізована в горнилі війни, має кілька ключових компонентів:

1. **Відповідальність.** Це масове усвідомлення того, що майбутнє країни залежить не від зовнішніх гравців чи політичної волі влади, а від дій самих громадян. Ця ідея втілена у словах правозахисника та військового Максима Буткевича: «Україна – це те, що в наших руках», та тезі Євгена Глібовицького про людину, яка бере на себе ініціативу і каже: «стоп, тут залежить все від мене».

2. **Контроль.** Це активний суспільний запит на підзвітність влади та створення ефективних механізмів громадського контролю «знизу». Цей компонент логічно впливає з «асиметрії довіри» – якщо суспільство не довіряє, воно вимагає інструментів контролю. Цей контроль є не руйнівним, а конструктивним, спрямованим на підвищення ефективності державних інституцій.

3. **Критична свідомість.** Це здатність до складного мислення, що поєднує непохитну віру в перемогу та підтримку національних інтересів із тверезою, критичною оцінкою дій власного політичного керівництва. Саме ця

¹¹⁹ Айвазовська О. Євген Глібовицький: «Україна експортуватиме світові культуру поєднання свободи, добробуту і безпеки». URL: https://lb.ua/news/2024/11/11/643999_ievgen_glibovitskiy_ukraina.html (дата звернення: 21.05.2025).

¹²⁰ Баранівська М. Алім Алієв: Після початку російського вторгнення Україна почала набувати суб'єктність. URL: <https://cs.detector.media/community/texts/185452/2023-05-30-alim-aliev-pislya-pochatku-rosiyskogo-vtorgnennya-ukraina-pochala-nabuvaty-subiektnist/> (дата звернення: 23.05.2025).

риса захищає суспільство від пропаганди (як зовнішньої, так і внутрішньої) та політичних маніпуляцій.

Саме ця викристалізована громадянська суб'єктність, а не лише військова чи фінансова допомога, є головним нематеріальним активом України, що забезпечує її надзвичайну стійкість та є запорукою успішної повоєнної модернізації. Попри втому, виснаження та економічні труднощі, більшість українців зберігають оптимізм та віру в перемогу. Джерелом цієї стійкості є не пасивна надія, а активна позиція. Коли людина відчуває себе суб'єктом, а не об'єктом, вона не чекає на порятунок, а діє. Кожен донат, кожна година волонтерства, кожен акт громадянського контролю – це мікроресурс у колективну стійкість, що посилює відчуття власної спроможності та контролю над ситуацією. Експерти аналітичного центру Chatham House прямо вказують, що повоєнне відновлення України має спиратися на «потужну суб'єктність», продемонстровану її громадянами¹²¹. Без залучення цього активного, відповідального та вимогливого громадянського суспільства будь-які плани відбудови ризикують провалитися через корупцію та інституційну неефективність.

На завершення, зміцнення національної свідомості, каталізоване війною, спричинило тектонічні зсуви в українському суспільстві. Воно породило зрілу, критичну політичну культуру, викликало до життя безпрецедентну за масштабами горизонтальну мобілізацію і, як наслідок, завершило формування сильної громадянської суб'єктності. Ці зміни є незворотними. Вони не лише забезпечують стійкість України у війні, але й закладають фундаментально новий суспільний договір для повоєнної держави – договір, де активне, відповідальне та вимогливе громадянське суспільство виступатиме не прохачем, а рівноправним партнером та контролером влади.

¹²¹ Участь громадянського суспільства у відновленні України. URL: <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/2023-09/2023-06-15-giving-civil-society-stake-ukraines-recovery-lutsevych-ukrainian.pdf> (дата звернення: 23.05.2025).

3.3. Динаміка рівнів національної свідомості в періоди екзистенційних викликів

Прямі загрози національному існуванню діють як потужні каталізатори, що прискорюють перехід суспільства на вищі рівні свідомості. Для перевірки цієї гіпотези здійснюється порівняльний аналіз двох ключових періодів: 2019–2021 рр. (напередодні повномасштабного вторгнення) та 2022–2025 рр. (період повномасштабної війни).

Аналіз структуровано таким чином, щоб спочатку встановити базовий зріз стану національної свідомості в період перед повномасштабною війною. Далі, на основі соціологічних даних часу повномасштабної війни, вимірюється глибина та характер трансформацій, спричинених повномасштабною агресією. Завершальний етап підрозділу – це порівняльний аналіз, який кількісно та якісно оцінює динаміку змін за кожним із 12 індикаторів ШНС, що дозволяє зробити обґрунтовані висновки про траєкторію еволюції національної свідомості українців від стану латентної консолідації до дієвої солідарності.

3.3.1. Рівень національної свідомості напередодні повномасштабного вторгнення (2019–2021 рр.)

Період 2019–2021 років необхідно розглядати не як час миру, а як етап триваючої російської агресії на Донбасі та гібридних загроз. Війна на Донбасі (АТО/ООС) тривала, проте для значної частини суспільства вона перетворилася на фонову реальність. Цей етап характеризувався продовженням процесів націєтворення, але водночас і глибокими внутрішньополітичними суперечностями та відсутністю остаточної консолідації навколо єдиного цивілізаційного вибору. Дані цього періоду є критично важливим базовим рівнем, що дозволяє об'єктивно оцінити масштаб трансформацій, спричинених повномасштабним вторгненням.

Емпіричний аналіз показників ШНС (2019–2021 рр.)

Для розрахунку індексу ШНС були використані дані провідних соціологічних центрів України, що відповідають періоду 2019–2021 рр.

Когнітивний критерій:

Національно-громадянська ідентифікація (W=0.8). Дані Центру Разумкова за червень 2021 року свідчать, що **44.7%** громадян ідентифікували себе насамперед з Україною як єдиним цілим¹²². Цей показник, хоч і значно вищий, ніж у попередні десятиліття, демонструє, що понад половина населення все ще надавала пріоритет локальним чи регіональним ідентичностям, що є ознакою незавершеного процесу національно-політичної консолідації.

Усвідомлення національних інтересів (W=0.6). Наприкінці 2021 року, за даними КМІС, підтримка вступу до ЄС становила 67.1%, а до НАТО – 59.2%. Усереднений показник підтримки євроатлантичної інтеграції, що становить **63.2%**, вказує на чіткий прозахідний вектор, проте значна частина суспільства (понад третина) вагалася або виступала проти, що підкреслює наявність суспільних розколів¹²³.

Знання та розуміння культури і історії (W=0.4). Прямі дані щодо самооцінки знань історії за цей період обмежені. Однак, як надійний проксі-індикатор можна використати ставлення до радянського минулого, що відображає глибину історичного усвідомлення. Згідно з дослідженням «Покоління Незалежності» (серпень 2021 року), **61%** українців не жалкували про розпад СРСР. Цей показник свідчить про домінування в суспільстві проукраїнської історичної перспективи та відмову від радянських наративів, що є ключовим елементом національного культурно-історичного розуміння¹²⁴.

Ціннісно-емоційний критерій:

Гордість за громадянство (W=0.8). Гордість за громадянство (W=0.8): Згідно з даними дослідження World Values Survey за 2020 рік, майже 86% українців пишалися своїм громадянством (сукупна частка тих, хто «дуже пишається» та «скоріше пишається»). Цей високий показник, зафіксований ще до

¹²² Ідентичність громадян України: тенденції змін (червень 2024 р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/identychnist-gromadian-ukrainy-tendentsii-zmin-cherven-2024r> (дата звернення: 04.04.2025).

¹²³ Прес-релізи та звіти - Ставлення до вступу України до ЄС і НАТО, ставлення до прямих переговорів з В. Путіним та сприйняття воєнної загрози з боку Росії: результати телефонного опитування, проведеного 13-16 грудня 2021 року. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1083> (дата звернення: 05.04.2025).

¹²⁴ Покоління Незалежності: цінності та мотивації. URL: <https://www.slideshare.net/Ratinggroup/ss-250003189#1> (дата звернення: 03.04.2025).

повномасштабного вторгнення, свідчить про значний рівень емоційної консолідації суспільства¹²⁵.

Ставлення до державних символів (W=0.4). Дані Центру Разумкова за грудень 2015 року, що є найбільш релевантними для цього періоду, демонструють високий рівень шани до національних символів ще до повномасштабного вторгнення. Сукупне позитивне ставлення (відповіді «пишаюся» та «ставлюся позитивно») до Прапора України становило 91.1%, до Герба – 90.0%, а до Гімну – 83.8%¹²⁶. Усереднений показник у **88.3%** свідчить про глибоку вкоріненість символів у суспільній свідомості.

Поведінковий критерій:

Готовність до збройного захисту країни (W=1.0). Згідно з методологією ШНС, цей індикатор вимірює не задекларовану готовність, а фактичний *досвід* служби у силових структурах. Станом на кінець 2021 року, загальна кількість учасників бойових дій (ветеранів АТО/ООС) становила близько 482 тис. осіб¹²⁷. Разом із чисельністю ДСНС (близько 61 тис. осіб), загальна кількість громадян із досвідом служби в силових структурах, що відповідає критеріям жертвної свідомості, становила приблизно 543 тис. осіб. Відносно до населення України на той час (близько 41.3 млн), це складає **1.3%**. Цей показник, хоч і невеликий у відсотках, є абсолютним виявом жертвності та має максимальну вагу в індексі. Цей показник є потужним свідченням прихованого оборонного потенціалу нації. У цьому критерії основна увага зосереджується на внутрішню готовність, коли індивід, попри ризики для життя, ставить ідею нації вище власних страхів і переживань, які присутні у кожного. Враховуючи, що у силових структурах майже на будь-які посади можуть претендувати також і жінки¹²⁸, то питання гендера як можливий ризик оцінки критерію виключається.

¹²⁵ Tamulina L. The Dynamics of National Identity and Pride Formation in Ukraine. URL: https://mpr.ub.uni-muenchen.de/111033/1/MPPRA_paper_111033.pdf (date of access: 18.04.2025).

¹²⁶ Ідентичність громадян України: тенденції змін (червень 2024р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/identychnist-gromadian-ukrainy-tendentsii-zmin-cherven-2024r> (дата звернення: 08.04.2025).

¹²⁷ Оцінка доступності та задоволеності медичною допомогою в Україні екскомбатантами/екскомбатантками АТО, ООС. URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2022-08/Zvit%20z%20соц.дослідження%20-%20ветерани%2002.06_KT_short_web.pdf (дата звернення: 09.04.2025).

¹²⁸ Міноборони назвало області, в яких жінки найчастіше звертаються до рекрутингових центрів. *АрміяInform* – URL: <https://armyinform.com.ua/2024/09/12/mynoborony-nazvalo-oblasti-v-yakyh-zhinky-najchastishe-zvertayutsya-do-rekrutyngovykh-czentriv/> (дата звернення: 25.06.2025).

Волонтерська діяльність або фінансова підтримка ($W=0.9$). Дослідження за 2021 рік показують, що **24%** населення були залучені до волонтерства як системної практики¹²⁹. Цей показник, хоч і не враховує разові пожертви, є надійним індикатором саме дієвої, активної свідомості. Критерієм вважається будь-яка залученість, не лише матеріальна, а й фізична. Таким чином, ми виключаємо градацію за матеріальним статком і враховуємо будь-яку волонтерську діяльність, яка виражена у свідомій затраті власного часу, зусиль і матеріальних статків задля інших людей. За даними Української Волонтерської Служби (УВС)¹³⁰, українці залучаються до волонтерської діяльності за різноманітними напрямками – від допомоги захисникам до правового захисту різних верств населення та підтримки заходів з евакуації.

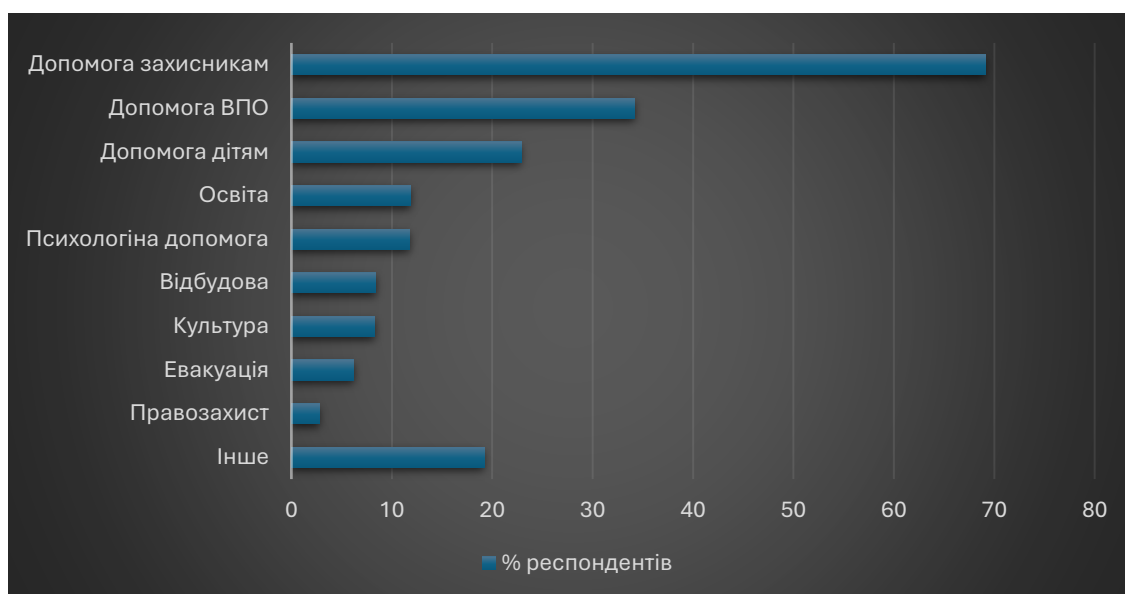

Рис.6. Напрями волонтерської діяльності українців у 2023 р.

Мовна поведінка ($W=0.5$). Напередодні вторгнення, наприкінці 2021 року, мовний ландшафт характеризувався поступовою «еволюційною українізацією»: 44% громадян спілкувалися вдома переважно українською¹³¹, 26% – російською, а

¹²⁹ Головка Л., Головка Т. Волонтерська діяльність як фактор резильєнтності та нарощування соціального капіталу в громадах. *Demography and social economy*. № 4(54). С. 40. URL: https://www.researchgate.net/publication/377318561_Volunteer_Activity_as_a_Factor_of_Resiliency_and_Building_up_Social_Capital_in_Communities_on_the_Example_of_One_of_the_Communities_of_Kyiv_Region (дата звернення: 08.05.2025).

¹³⁰ Дослідження волонтерства в Україні: цифри та висновки. URL: <https://volunteer.country/library/74-ukrayinciv-dolucalis-do-volonterstva-pislia-24-liutogo-2022-roku-shho-pokazali-rezultati-doslidzennia> (дата звернення: 25.06.2025).

¹³¹ Шосте загальнонаціональне опитування: мовне питання в Україні (19 березня 2022). URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/language_issue_in_ukraine_march_19th_2022.html (дата звернення: 25.06.2025).

15% були двомовними. При цьому існував значний розрив між ідентичністю та практикою: 77% українців вважали українську рідною, але не всі використовували її в повсякденному житті. Схоже опитування проведене Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова за підтримки програми MATRA з 13 по 21 грудня 2022 року показало, що частка громадян, які використовують українську в повсякденному житті у 2021 році сягала 64%¹³².

Вторгнення спричинило негайну та різку зміну. Вже в березні 2022 року, за даними «Рейтингу»¹³³, частка тих, хто спілкувався вдома російською, впала з 26% до 18%. Цей зсув відбувся не стільки за рахунок миттєвого переходу на виключно українську (її частка зросла помірно, з 44% до 48%), скільки через масовий перехід у «транзитну» категорію двомовних, яка зросла більш ніж удвічі – з 15% до 32%. Цей тренд підтвердило дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» (ДІ) наприкінці 2022 року, яке показало, що частка громадян, які використовують українську в повсякденному житті, зросла до 71% порівняно з 64% у 2021 році¹³⁴.

Протягом 2023–2024 років відбулася консолідація нової мовної реальності. Станом на 2024 рік, частка громадян, які використовують українську як основну мову домашнього спілкування, становить від 58-59% (за даними «Рейтингу»)¹³⁵ і 64% (Центр Разумкова)¹³⁶, 64% (Демократичні ініціативи)¹³⁷.

¹³² Національна культура та мова в Україні: зміни в громадській думці після року війни. URL: https://dif.org.ua/article/natsionalna-kultura-ta-mova-v-ukraini-zmini-v-gromadskiy-dumtsi-pislya-roku-viyni#_Toc129302261 (дата звернення: 25.06.2025).

¹³³ Шосте загальнонаціональне опитування: мовне питання в Україні (19 березня 2022). URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/language_issue_in_ukraine_march_19th_2022.html (дата звернення: 25.06.2025).

¹³⁴ Національна культура та мова в Україні: зміни в громадській думці після року війни. URL: https://dif.org.ua/article/natsionalna-kultura-ta-mova-v-ukraini-zmini-v-gromadskiy-dumtsi-pislya-roku-viyni#_Toc129302261 (дата звернення: 25.06.2025).

¹³⁵ Горлач П. Понад 50 % українців спілкуються вдома тільки українською мовою – опитування. URL: <https://susplne.media/culture/721570-ponad-50-ukrainciv-spilkuutsa-vdoma-tilki-ukrainskou-movou-opituvanna/> (дата звернення: 25.06.2025).

¹³⁶ Ідентичність громадян України: тенденції змін (червень 2024р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/identychnist-gromadian-ukrainy-tendentsii-zmin-cherven-2024r> (дата звернення: 25.06.2025).

¹³⁷ Україна єдина: національна належність, ідентичність, мова та державні атрибути – всеукраїнське опитування. URL: https://dif.org.ua/article/ukraina-edina-natsionalna-nalezhnist-identychnist-mova-ta-derzhavni-atributi-vseukrainske-opituvannya?fbclid=IwY2xjawH9kP1leHRuA2FlbQIxMAABHWWB9yudvLLGUmOdREgEuFKtytI64VmRin2f_o-3STLJbSj7tlcDyjnJdNA_aem_Hq3rk46kSQTtldpHfyDzJw (дата звернення: 25.06.2025).

Розбіжності в цифрах різних досліджень не є суперечливими, а пояснюються ключовими методологічними відмінностями між дослідженнями.

Метод опитування. Центр Разумкова та ДІ часто проводять особисті інтерв'ю (face-to-face), що може посилювати «ефект соціальної бажаності», коли респондент схильний давати більш патріотичну відповідь. «Рейтинг» та КМІС переважно використовують телефонні інтерв'ю (САТІ), які можуть зменшувати цей ефект.

Обмеження вибірки. Усі дослідження після 2022 року не охоплюють населення на тимчасово окупованих територіях, де історично була вища концентрація російськомовних, що дещо підвищує загальнонаціональні показники україномовності.

Підсумовуючи, повномасштабна війна стала каталізатором незворотного процесу, який не просто змінив комунікативні звички, а й поглибив українську національну ідентичність, перетворивши мову на символ спротиву, єдності та цивілізаційного вибору.

Інституційний критерій:

Довіра до Збройних Сил України (W=0.8). На тлі загальної недовіри до державних інституцій, армія користувалася винятковою підтримкою. У грудні 2021 року рівень довіри до ЗСУ сягав 72%¹³⁸. Цей високий рівень, сформований з 2014 року, був критично важливим резервуаром суспільної довіри.

Довіра до волонтерських організацій (W=0.6). Довіра до волонтерів також була високою і в серпні 2021 року становила 64%¹³⁹. Це свідчить про впевненість громадян у горизонтальних структурах громадянського суспільства.

Довіра до центральних органів влади (W=0.3). Довіра до політичних інституцій була катастрофічно низькою. У серпні 2021 року Уряду довіряли 21.5%, а Верховній Раді – 18.7%. Усереднений показник довіри до центральної

¹³⁸ КМІС: рівень довіри до ЗСУ за рік зріс до 96%, до президента – до 84%. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-kmis-opytuvannia-dovira/32221857.html> (дата звернення: 12.03.2025).

¹³⁹ Довіра до інститутів суспільства та політиків, електоральні орієнтації громадян України (липень–серпень 2021р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/dovira-do-instytutiv-suspilstva-ta-politykiv-elektoralni-oriientatsii-gromadian-ukrainy> (дата звернення: 17.04.2025).

влади становить близько 20%¹⁴⁰. Цей розрив між довірою до оборонних/громадянських інституцій та політичних є ключовою характеристикою передвоєнного періоду.

Розрахунок та інтерпретація індексу ШНС (2019–2021 рр.)

На основі зібраних даних було проведено розрахунок інтегрального індексу ШНС для передвоєнного періоду (табл. 4).

Таблиця 4. Розрахунок індексу шкали ШНС для періоду 2019-2021 рр.

Критерій	Індикатор	Коеф. ваги (Wi)	Частка (Pi)	Зважений бал (Wi*Pi)
Когнітивний	Національно-громадянська ідентифікація	0.8	0.447	0.358
	Усвідомлення національних інтересів	0.6	0.632	0.358
	Знання та розуміння історії та культури	0.4	0.61	0.244
Ціннісно-емоційний	Гордість за громадянство	0.8	0.86	0.688
	Ставлення до державних символів	0.4	0.883	0.353
Поведінковий	Готовність до збройного захисту	1.0	0.013	0.013
	Волонтерська діяльність	0.9	0.24	0.216
	Мовна поведінка	0.5	0.486	0.243
Інституційний	Довіра до Збройних Сил України	0.8	0.72	0.576
	Довіра до волонтерських організацій	0.6	0.64	0.384
	Довіра до центральних органів влади	0.3	0.2	0.06
Разом		7.1		3.493

Розрахунок фінального індексу ШНС здійснюється за формулою:

$$\text{ШНС} = \frac{\sum_{i=1}^n (P_i \cdot W_i)}{\sum_{i=1}^n W_i} \cdot 100$$

¹⁴⁰ Довіра до інститутів суспільства та політиків, електоральні орієнтації громадян України (липень–серпень 2021р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/dovira-do-instytutiv-suspilstva-ta-politykiv-elektoralni-orientatsii-gromadian-ukrainy> (дата звернення: 17.04.2025).

$$\text{ШНС} = \frac{3.493}{7.1} \cdot 100 = 49.19$$

Отриманий індекс ШНС, що становить **49.19**, розміщує українське суспільство на межі **Рівня 2 (Культурно-етнічна свідомість)** та **Рівня 3 (Громадянсько-політична свідомість)**. Це свідчить, що напередодні повномасштабного вторгнення українці мали високий рівень емоційної прив'язаності до держави (гордість, ставлення до символів) та довіри до її оборонних інститутів. Однак ключові когнітивні (національна ідентифікація) та поведінкові (волонтерство, мова) індикатори ще не були домінантними, що не дозволяло говорити про повну сформованість громадянсько-політичної нації.

3.3.2. Трансформація національної свідомості в умовах повномасштабної війни (2022–2025 рр.): екзистенційний підйом

Повномасштабне вторгнення Російської Федерації 24 лютого 2022 року стало тим екзистенційним тригером, який докорінно трансформував українське суспільство. Загроза фізичного знищення нації та держави виступила як потужна консолідуюча сила, що прискорила процеси, які повільно розвивалися роками, і вивела національну свідомість на якісно новий рівень.

Емпіричний аналіз показників ШНС (2022–2025 рр.)

Когнітивний критерій:

Національно-громадянська ідентифікація (W=0.8). Відбувся драматичний стрибок. Вже у травні 2022 року, за даними КМІС, частка тих, хто ідентифікував себе насамперед як «громадянин України», сягнула **84.6%**, а в окремих опитуваннях доходила до 94%. Для розрахунку використовується усереднений високий показник **90%**, що відображає перетворення національної ідентичності на головний об'єднуючий маркер¹⁴¹.

Усвідомлення національних інтересів (W=0.6). Підтримка вступу до ЄС та НАТО перетворилася на загальнонаціональний консенсус. Станом на вересень

¹⁴¹ Прес-релізи та звіти - Показники національно-громадянської української ідентичності. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1131&page=1> (дата звернення: 13.04.2025).

2024 року, попри певну «втому від очікування», підтримка обох векторів стабільно трималася на рівні 75%¹⁴². Суспільна дискусія щодо геополітичної орієнтації, що визначала попередні десятиліття, фактично завершилася.

Знання та розуміння культури і історії (W=0.4). Повномасштабне вторгнення спричинило вибух інтересу до власної історії. Згідно з соціологічним дослідженням, проведеним на замовлення Українського інституту національної пам'яті у 2023 році, 63.7% респондентів висловили високий рівень зацікавленості власною історією¹⁴³. Цей показник відображає свідоме прагнення громадян до глибшого розуміння свого минулого як основи для національної консолідації.

Ціннісно-емоційний критерій:

Гордість за громадянство (W=0.8). Почуття гордості сягнуло історичного максимуму. За даними Центру Разумкова за травень 2023 року, сукупна частка тих, хто «дуже пишається» (70.7%) та «скоріше пишається» (23.3%) своїм громадянством, досягла 94%¹⁴⁴. Це свідчить про перетворення гордості за Україну на майже універсальну емоційну норму.

Ставлення до державних символів (W=0.4). Ставлення до державних символів досягло майже абсолютного консенсусу. Дані Центру Разумкова за травень 2023 року показують, що сукупне позитивне ставлення до Прапора України сягнуло 97.6%, до Герба – 97.8%, а до Гімну – 92.3%¹⁴⁵. Усереднений показник у 95.9% демонструє, що державні символи стали беззаперечним уособленням національної єдності та спротиву.

Поведінковий критерій:

¹⁴² Європейська правда. Опитування показало спадання підтримки вступу України до ЄС і НАТО за останні півтора року. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/11/13/7198334/> (дата звернення: 13.04.2025).

¹⁴³ Презентація соціологічного дослідження «Обізнаність громадян України з історією країни, ставлення до подій і постатей історії та державної політики у сфері відновлення і збереження національної пам'яті». URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/anonsy-podiy/prezentaciya-sociologichnogo-doslidzhennya-obiznanist-gromadyan-ukrayiny-z-istoriyeyu-krayiny-stavlennya-do-podiy-i-postatey-istoriyi-ta-derzhavnovi-polityky-u-sferi-vidnovlennya-i-zberezhennya-nacionalnoyi-pamyati> (дата звернення: 10.04.2025).

¹⁴⁴ Ідентичність громадян України: тенденції змін (червень 2024р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/identychnist-gromadian-ukrainy-tendentsii-zmin-cherven-2024r> (дата звернення: 18.05.2025).

¹⁴⁵ Там само.

Готовність до збройного захисту країни (W=1.0). Цей індикатор, згідно з методологією ШНС, вимірює не готовність, а фактичний *досвід* служби в силових структурах після 2014 року. Згідно соціологічного дослідження фонду «Демократичні ініціативи» 9 травня 2024 року, 3.3 % вже долучились до Збройних сил України¹⁴⁶. Цей показник, хоч і видається невеликим у відсотках, є абсолютним виявом жертвовності та має максимальну вагу в індексі.

Волонтерська діяльність або фінансова підтримка (W=0.9). Спостерігався вибух громадянської активності. Дані свідчать, що до 71% українців долучалися до різних форм допомоги¹⁴⁷. Більш суворий показник системного волонтерства (щотижнева або щомісячна залученість) становить близько 33%¹⁴⁸.

Мовна поведінка (W=0.5). Відбувся значний мовний зсув. До 2024-2025 років частка тих, хто переважно спілкується українською вдома, зростає до 60%¹⁴⁹. Ця зміна є свідомим поведінковим вибором на утвердження національної ідентичності.

Інституційний критерій:

Довіра до Збройних Сил України (W=0.8). Довіра до армії стала майже абсолютною, досягнувши піку в 96% і стабілізувавшись на надзвичайно високому рівні 95% протягом усього періоду. ЗСУ стали беззаперечним символом і опорою нації¹⁵⁰.

Довіра до волонтерських організацій (W=0.6). Довіра до волонтерів також сягнула zenіту – 84% і стабілізувалася на рівні близько 82%¹⁵¹. Це

¹⁴⁶ Сприйняття громадянами України військової мобілізації та їхня готовність воювати у разі загострення російсько-української війни. URL: <https://dif.org.ua/article/spriynyattya-gromadyanami-ukraini-viyskovoi-mobilizatsii-ta-ikhnya-gotovnist-voyuvati-u-razi-zagostrennya-rosiysko-ukrainskoi-viyni> (дата звернення: 15.04.2025).

¹⁴⁷ Більшість українців під час великої війни допомагали як волонтери армії, ВПО та постраждалим – опитування ZMINA. URL: <https://zmina.info/news/bilshist-ukrayincziv-pid-chas-velykoyi-vijny-dopomagaly-yak-volontery-armiyi-vpo-ta-postrazhdalym-opytuvannya/> (дата звернення: 11.04.2025).

¹⁴⁸ Горінов П., Драпушко Р. Волонтерська діяльність в Україні: соціально-правове дослідження : монографія. Київ : Держ. ін-т сімейн. та молодіж. політики, 2022. 239 с.

¹⁴⁹ Олена Барсукова. Майже 60% українців спілкуються вдома українською мовою, і лише 12% – російською. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/bilshist-ukrajinciv-spilkuyutsya-vdoma-ukrajinskoyu-opytuvannya-pro-movu-300879/> (дата звернення: 02.05.2025).

¹⁵⁰ КМІС: рівень довіри до ЗСУ за рік зріс до 96%, до президента – до 84%. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-kmis-opytuvannia-dovira/32221857.html> (дата звернення: 09.05.2025).

¹⁵¹ КМІС: рівень довіри до ЗСУ за рік зріс до 96%, до президента – до 84%. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-kmis-opytuvannia-dovira/32221857.html> (дата звернення: 09.05.2025).

закріпило їхню роль як критично важливого та надійного елемента національного спротиву.

Довіра до центральних органів влади (W=0.3). Після короткочасного ефекту «гуртування навколо прапора» на початку 2022 року, довіра до Уряду та Верховної Ради повернулася до передвоєнних показників і навіть знизилася, усереднено становлячи 17% у 2024 році¹⁵².

Розрахунок та інтерпретація індексу ШНС (2022–2025 рр.)

На основі даних воєнного періоду було розраховано оновлений індекс ШНС (табл.).

Таблиця 5. Розрахунок індексу шкали ШНС для періоду 2022-2025 рр.

Критерій	Індикатор	Коеф. ваги (Wi)	Частка (Pi)	Зважений бал (Wi*Pi)
Когнітивний	Національно-громадянська ідентифікація	0.8	0.9	0.72
	Усвідомлення національних інтересів	0.6	0.75	0.45
	Знання та розуміння історії та культури	0.4	0.637	0.255
Ціннісно-емоційний	Гордість за громадянство	0.8	0.94	0.752
	Ставлення до державних символів	0.4	0.959	0.384
Поведінковий	Готовність до збройного захисту	1.0	0.033	0.033
	Волонтерська діяльність	0.9	0.33	0.297
	Мовна поведінка	0.5	0.6	0.3
Інституційний	Довіра до Збройних Сил України	0.8	0.95	0.76
	Довіра до волонтерських організацій	0.6	0.82	0.492
	Довіра до центральних органів влади	0.3	0.17	0.051
Разом		7.1		4.494

¹⁵² Прес-релізи та звіти - Динаміка довіри соціальним інституціям у 2021-2024 роках. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1467&page=1> (дата звернення: 12.03.2025).

Розрахунок фінального індексу ШНС здійснюється за формулою:

$$\text{ШНС} = \frac{\sum_i^n = 1(P_i \cdot W_i)}{\sum_i^n = 1W_i} \cdot 100$$

$$\text{ШНС} = \frac{4.494}{7.1} \cdot 100 = 63.29$$

Індекс ШНС у період повномасштабної війни сягнув **63.29**, що відповідає **Рівню 3: Громадянсько-політична свідомість**. Однак, порівняння цього значення з передвоєнним показником (49.19) свідчить про значний кількісний стрибок на майже 14 пунктів. Це вказує на фундаментальну трансформацію *всередині* цього рівня. Війна підняла українське суспільство до верхньої межі громадянсько-політичної свідомості, надавши їй багатьох рис наступного, активно-дієвого рівня. Національна свідомість перестала бути питанням політичних уподобань і перетворилася на інструмент виживання, що проявляється у масових діях (волонтерство, донати, мовний перехід) та чіткому усвідомленні екзистенційної загрози. Суспільство стало високо мобілізованим та продемонструвало безпрецедентну солідарність.

3.3.3. Порівняльний аналіз та висновки: від поступової консолідації до дієвої солідарності

Синтез даних з обох періодів дозволяє не лише констатувати зростання національної свідомості, а й зрозуміти якісну природу цієї трансформації. Порівняння індексів ШНС (з 49.19 до 63.29) кількісно підтверджує, що екзистенційний виклик повномасштабної війни спричинив фундаментальний зсув. Аналіз динаміки окремих індикаторів розкриває внутрішню механіку цього процесу.

**Таблиця 6. Порівняльна динаміка показників ШНС
(2019–2021 рр. та 2022–2025 рр.).**

Індикатор	2019-2021 (Рі)	2022-2025(Рі)	Різниця
Національно-громадянська ідентифікація	44.7%	90%	+45.3%
Усвідомлення національних інтересів	63.2%	75%	+11.8%
Знання та розуміння історії та культури	61%	63.7%	+2.7%
Гордість за громадянство	86%	94%	+8.0%
Ставлення до державних символів	88.3%	95.9%	+7.6%
Готовність до збройного захисту	1.3%	3.3%	+2%
Волонтерська діяльність	24%	33%	+9%
Мовна поведінка	48.6%	60%	+11.4%
Довіра до Збройних Сил України	72%	95%	+23%
Довіра до волонтерських організацій	64%	82%	+18%
Довіра до центральних органів влади	20%	17%	-3%

Пріоритетність поведінкової та інституційної трансформації

Аналіз таблиці 6 показує, що хоча когнітивні та емоційні показники зросли, найглибші зміни відбулися у поведінковому та інституційному вимірах. Найбільш вражаючим є стрибок у національно-громадянській ідентифікації (+45.3%), що свідчить про остаточне формування політичної нації. Проте саме зміни у довірі та діях визначають якість цієї трансформації. Довіра до ЗСУ (+23%) та волонтерів (+18 %) сягнула майже абсолютних значень. Це не просто зміна думок чи почуттів; це зміна поведінки мільйонів людей, які змінили своє повсякденне життя для підтримки оборони. Війна змусила українців не просто **відчувати** себе українцями, а й **діяти** як єдиний національний організм. Модель ШНС, що надає високу вагу поведінковим індикаторам, таким як волонтерство ($W=0.9$) та військовий досвід ($W=1.0$), точно фіксує цей перехід від пасивної підтримки до активної участі.

Асиметрія довіри як ознака зрілої свідомості

Найбільш показовим і складним для інтерпретації є парадокс довіри: на тлі вибухового зростання довіри до армії (95%) та волонтерів (82%) відбулося подальше падіння довіри до Уряду та Верховної Ради (17%). На перший погляд, це може здатися ознакою роз'єднаності. Настільки високу підтримку ЗСУ можна пояснити загрозою існування державності, коли громадяни логічно покладаються на свою армію. У той же час, рівень довіри до Уряду та Верховної ради був стабільно низький і до повномасштабної війни. Основна причина цього, як стверджує¹⁵³ Тимофій Брік, у тому, що українці здатні давати високий кредит довіри, але при відсутності інституційних змін на краще, цей кредит довіри різко падає.

Суспільство чітко розрізняє поняття **Нації** (народ та його захисники, що заслуговують на абсолютну довіру) та **Держави** (політичний апарат, який підлягає постійній критиці та демократичному контролю). Українська національна свідомість не є сліпою, тотальною вірою у «вождя» чи «партію». Це критична свідомість, яка дозволяє суспільству залишатися максимально згуртованим для досягнення головної мети – перемоги, і водночас вимагати від влади ефективності, боротися з корупцією та зберігати демократичні цінності, які, власне, і є однією з цілей цієї боротьби.

Саме ця асиметрія пояснює, чому, попри колосальний стрибок, індекс ШНС не перетнув поріг Рівня 4 (70 балів). Низька довіра до політичних інститутів, попри її малий ваговий коефіцієнт ($W=0.3$), діє як потужний «якір», що стримує загальний бал. Це демонструє чутливість моделі ШНС і вказує на те, що для переходу на вищий рівень свідомості необхідна не лише мобілізація суспільства, а й трансформація самих державних інститутів та підвищення довіри до них.

На завершення, емпіричний аналіз підтверджує центральну гіпотезу дослідження: екзистенційний виклик повномасштабної війни спричинив якісний та кількісний стрибок у рівні національної свідомості українців. Цей стрибок

¹⁵³ Захаров О. Чому українці не довіряють владі: інтерв'ю з Тимофієм Бріком. URL: <https://thepage.ua/ua/politics/den-nezalezhnosti-2023-chomu-ukrayinci-ne-dovirayut-vladi> (дата звернення: 25.06.2025).

полягав у переході від переважно пасивної, громадянсько-політичної свідомості до її високо мобілізованої, дієвої та водночас критичної форми. Високий рівень активної, солідарної та вимогливої до влади національної свідомості, що був викуваний у горнилі війни, є найважливішим нематеріальним ресурсом для перемоги України та її майбутньої повоєнної відбудови.

3.4. Перспективи розвитку національної свідомості у післявоєнний період

Високий рівень національної свідомості, що сягнув пікових значень під час повномасштабної війни і, згідно з розробленою в цьому дослідженні Шкалою національної свідомості (ШНС), закріпився на Рівні 3 (Громадянсько-політична свідомість) з виразними рисами Рівня 4 (Активно-дієва), є найціннішим нематеріальним активом України. Цей актив, що проявляється у безпрецедентній соціальній згуртованості, горизонтальній мобілізації та громадянській суб'єктності, став фундаментом стійкості нації перед обличчям екзистенційної загрози. Однак після завершення гарячої фази війни цей актив **знає фундаментальних випробувань**. Повоєнний період буде визначатися діалектичною напругою між потужними ризиками соціальної фрагментації та не менш потужними драйверами інституціоналізації громадянської стійкості. Подальший розвиток національної свідомості залежатиме від того, яка з цих тенденцій візьме гору, що визначить, чи зможе Україна здійснити перехід до нової, конструктивної ідентичності та модернізованого суспільного договору.

3.4.1. «Втома від єдності»: ризики фрагментації та соціальної напруги у повоєнному суспільстві

Єдність, що базується на спільному зовнішньому ворогу, є потужним, але потенційно крихким феноменом. Після того, як екзистенційна загроза фізичного знищення нації відступить на другий план, **неминуче відбудеться актуалізація внутрішніх ліній напруги та розколів**. Ці розколи, породжені травматичним і

кардинально різним досвідом війни, загрожуватимуть регресом національної свідомості з високого громадянсько-політичного рівня до більш примітивних, партикулярних ідентичностей, заснованих на групових образах та інтересах. Цей процес можна умовно назвати «втомою від єдності», коли енергія колективного спротиву вичерпується, а на її місце приходять внутрішні конфлікти.

Поляризація через різний досвід війни: «зіткнення реальностей»

Найбільш серйозною та багатовимірною загрозою для повоєнної соціальної згуртованості є потенційний конфлікт між соціальними групами, чий досвід війни кардинально відрізняється. Війна, хоч і об'єднала українців проти спільного ворога, водночас розділила їх на групи з унікальними травмами, потребами та поглядами на справедливість. Це створює «прірву нерозуміння» та ризик взаємного знецінення досвідів, що може стати детонатором глибокої соціальної поляризації. Аналіз соціологічних даних та глибинних інтерв'ю дозволяє виокремити три ключові лінії потенційного розколу.

Перша і найбільш гостра лінія проходить між **фронтом та тилом**. Військовослужбовці, які роками перебувають в умовах екстремального ризику, фізичного та психологічного виснаження, повертатимуться у суспільство, яке, на їхню думку, жило відносно нормальним життям. Цей дисонанс породжує глибоку фрустрацію та відчуття несправедливості: «чому я жертвую сім'єю, комфортом, ризикую життям уже четвертий рік, а хтось ні грама не вкладає свого життя в оборону країни?». З іншого боку, цивільне населення в тилу, яке також переживає стрес, економічні труднощі та ракетні обстріли, може не до кінця розуміти глибину травми та специфічні потреби ветеранів. Це нерозуміння з часом може призвести до погіршення ставлення до ветеранів, що вже фіксується соціологами: частка тих, хто вважає, що суспільство ставиться до ветеранів із беззаперечною повагою, за рік знизилася з 55% до 25%¹⁵⁴.

¹⁵⁴ Мельник Р. В українському суспільстві погіршується ставлення до ветеранів, – соціологи. *cs.detector.media*. URL: <https://cs.detector.media/community/texts/185655/2023-09-21-v-ukrainskomu-suspilstvi-pogirshuietsya-stavlennya-do-veteraniv-sotsiologiy/> (дата звернення: 25.05.2025).

Друга лінія розколу – між тими, хто залишився в Україні, та тими, хто виїхав за кордон. За даними Адміністрації державної прикордонної служби України, близько 3 млн громадян не повернулося за 3 роки повномасштабної війни. Це майже стільки ж, як за 11 років, що передували повномасштабному вторгненню, тобто з 2011 по 2021 рік (3.3 млн)¹⁵⁵. Існує ризик стигматизації біженців, яких частина суспільства може сприймати як тих, хто «втік» від труднощів. Про це свідчать результати глибинних досліджень громадянської мережі «ОПОРА»¹⁵⁶. Респонденти говорять, що у майбутньому будуть два ключові конфлікти: «зовнішній» – між тими, хто залишився в Україні і виїхав за її межі, та «внутрішній» – між тими, хто воював і був в тилу. Зокрема, опитані говорять, що українці, які лишилися в Україні (особливо військові), вважають тих, хто виїхав, вже не українцями, які покинули країну в складний для неї момент. Також говорять, що після повернення українців з-за кордону ставлення до них буде різнитися залежно від обставин їхнього життя і того, як саме вони залишили країну. Деякі українці, які перебувають за кордоном, говорять, що роз'єднуючим буде сам факт повернення – багато людей не захочуть повертатися, бо вже адаптуються до життя в новій країні. Інший потенційний момент роз'єднання – це надання привілеїв та переваг військовим після завершення війни: деякі респонденти кажуть, що надто велика кількість пільг може спровокувати роз'єднання. Водночас серед військових часто трапляється думка, що серед людей, які залишилися в Україні у складний момент, вже не буде розділення за фактором «воював»/«не воював». На їхню думку, робота і сплата податків в Україні вже вагомий фактор, а те, що деякі люди бояться воювати, вони вважають нормальним¹⁵⁷.

¹⁵⁵ У 3,3 рази зросла кількість українців, що виїхали та не повернулись додому торік – Оpendatabot. URL: <https://opendatabot.ua/analytics/ukrainians-emigration-trend-2024> (дата звернення: 24.06.2025).

¹⁵⁶ “Ти ніколи не розірвеш цей ланцюг?”, або Поляризація в українському суспільстві Аналітичний звіт за результатами глибинних інтерв'ю. URL: <https://www.oporaua.org/viyana/ti-nikoli-ne-rozirvesh-cey-lancyug-abo-polyarizaciya-v-ukrayins-komu-suspil-stvi-analitichniy-zvit-za-rezul-tatami-glibinnih-interv-yu-25648> (дата звернення: 24.06.2025).

¹⁵⁷ “Ти ніколи не розірвеш цей ланцюг?”, або Поляризація в українському суспільстві Аналітичний звіт за результатами глибинних інтерв'ю. URL: <https://www.oporaua.org/viyana/ti-nikoli-ne-rozirvesh-cey-lancyug-abo->

Третя, не менш складна, лінія пролягає між **мешканцями деокупованих територій та рештою України**. Дослідження показують, що ставлення до громадян, які тривалий час проживали в окупації, є переважно нейтральним, що може приховувати латентний негатив та недовіру. Суспільство демонструє різні підходи до реінтеграції залежно від тривалості окупації, особливо в питаннях політичних прав та освітніх пілг, що свідчить про потенційну соціальну напругу. Наприклад, ініціатива щодо пілг при вступі до вишів для абітурієнтів з ТОТ має найменшу підтримку серед інших заходів (42.6%) і сприймається як потенційна особиста втрата для інших громадян¹⁵⁸. Глибокі психологічні наслідки життя в окупації – страх, стрес, депресія, нав'язана російська ідентичність, недовіра до української влади – створять додаткові бар'єри для національного згуртування.

Ці процеси становлять пряму загрозу рівню національної свідомості, досягнутому під час війни. Високий рівень за ШНС був зумовлений домінуванням загальнонаціональної ідентичності «громадянин України» над усіма іншими. У повоєнний період існує ризик, що ідентичності, засновані на травматичному досвіді («ветеран», «біженець», «мешканець окупованих територій»), стануть більш значущими, ніж загальногромадянська. Це може призвести до регресу від громадянсько-політичного рівня свідомості, заснованого на спільних цінностях та громадянстві, до більш фрагментованого стану, де домінують групові образи та інтереси. Повоєнний період стане тестом на те, чи є українська національна свідомість достатньо зрілою, щоб інтегрувати ці болісні, розбіжні досвіди в нову, складнішу спільну розповідь, чи вона розколеться під їхнім тиском, що призведе до фактичного зниження на шкалі ШНС.

[polyarizaciya-v-ukrayins-komu-suspil-stvi-analitichniy-zvit-za-rezul-tatami-glibinnih-interv-yu-25648](#) (дата звернення: 24.06.2025).

¹⁵⁸ Осипчук А., Суслов А. Виклики для соціальної згуртованості після окупації: соціально-політична реінтеграція та ставлення до мешканців тимчасово окупованих територій. *Наукові записки НаУКМА*. 2024. № 7. С. 97–117. URL: https://www.researchgate.net/publication/385616965_Challenges_for_social_cohesion_after_de-occupation_social_and_political_reintegration_and_attitudes_toward_residents_of_temporarily_occupied_territories (дата звернення: 26.05.2025).

Криза демобілізації та реінтеграції ветеранів: від героїв до соціальної проблеми?

Після завершення війни Україна зіткнеться з безпрецедентним викликом – реінтеграцією величезної кількості ветеранів, чисельність яких може сягати 1.5 мільйона осіб, або близько 5% населення. Їхня успішна інтеграція в мирне життя є ключовим фактором соціальної стабільності та національної безпеки. Провал у цьому напрямку може перетворити найповажнішу групу суспільства на джерело глибокої соціальної та політичної кризи.

Основні ризики пов'язані з кількома факторами. По-перше, це **фізичне та психологічне виснаження бійців**. Відсутність чітких термінів служби, неефективні механізми ротації та демобілізації посилюють моральне вигорання та фрустрацію. По-друге, це **неефективність державної політики**. Існує значний ризик, що державна підтримка залишиться на рівні декларативних пілг, а не створення реальних умов для саморозвитку, перекваліфікації та гідного працевлаштування ветеранів. Вже зараз ветерани вказують на проблеми з пошуком роботи (рівень безробіття сягає 30.95%) та вважають, що саме статус УБД стає причиною відмови¹⁵⁹. По-третє, це **соціальна стигматизація**. Попри високий рівень поваги, суспільство все більше очікує від ветеранів ризиків: зростають побоювання щодо конфліктів у родинях (з 31% до 46%), зловживання алкоголем (з 31% до 43%) та порушення законів (з 13% до 23%)¹⁶⁰. Це створює небезпечну тенденцію до трансформації образу «героя» на образ «соціальної проблеми».

Тут виникає «ветеранський парадокс», що має глибокі наслідки для суспільного договору. Ветерани, які уособлюють найвищий, жертвний рівень національної свідомості (рівень 5 за ШНС) і користуються найвищою довірою в суспільстві, водночас є групою, найбільш вразливою до неефективності

¹⁵⁹ Коваль Г., Мурашко Д. Державна ветеранська політика: виклики сьогодення. *Право та державне управління*. 2024. № 4. С. 176–182. URL: http://www.pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/4_2024/25.pdf (дата звернення: 27.05.2025).

¹⁶⁰ Мельник Р. В українському суспільстві погіршується ставлення до ветеранів, – соціологи. URL: <https://cs.detector.media/community/texts/185655/2023-09-21-v-ukrainskomu-suspilstvi-pogirshuietsya-stavlennya-do-veteraniv-sotsiology/> (дата звернення: 27.05.2025).

державних інститутів, яким суспільство довіряє найменше. Здатність влади на різних рівнях ефективно забезпечити реінтеграцію ветеранів дозволить знизити можливу напругу у майбутньому.

Ерозія довіри та ризики для повоєнної відбудови

Феномен «асиметрії довіри» – висока довіра до нації (армія, волонтери) і низька до держави (уряд, парламент) – який зародився до повномасштабної війни, але є ознакою зрілості під час війни, може стати серйозною перешкодою для ефективної повоєнної відбудови. Експерти прогнозують, що корупційні ризики значно зростуть у період відновлення через очікування масштабних міжнародних фінансових вливань та державних інвестицій¹⁶¹. Якщо державний апарат виявиться неспроможним забезпечити прозоре та ефективне управління цими коштами, розрив між довірою до «Нації» та недовірою до «Держави» поглибитися, що може паралізувати державне управління та дискредитувати саму ідею відбудови.

Існує також ризик, що влада, прикриваючись потребами ефективного відновлення, спробує зберегти воєнні централізовані моделі управління та згорнути реформу децентралізації. Це неминуче призведе до посилення конфліктів по лінії «центр-регіони» та обмеження демократичних процедур, що також має високий дестабілізаційний потенціал у повоєнний час.

Ці процеси відбуватимуться на тлі накопиченої «втоми від війни» та соціальної апатії. Дані КМІС показують, що готовність терпіти тяготи війни «стільки, скільки буде необхідно» хоч і залишається високою, але має тенденцію до зниження (з пікових 73% до 60% у червні 2025 року)¹⁶². Якщо ця втома поєднається з масовим розчаруванням у повоєнному управлінні та корупцією, це може призвести або до глибокої соціальної апатії, масової еміграції та втрати

¹⁶¹ Потапенко В., Павленко І., Нагірний В. Внутрішньополітичні загрози під час війни та у повоєнний час: пошук шляхів мінімізації. *Політичні інститути та процеси*. 2023. № 2(6). С. 87–102. URL: <https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2023/12/4-Viacheslav-Potapenko-1.pdf> (дата звернення: 28.05.2025).

¹⁶² Золотова К. Опитування КМІС: 60% респондентів готові терпіти війну стільки, скільки буде потрібно. URL: <https://espreso.tv/suspilstvo-opituvannya-kmis-60-respondentiv-stverdzhuyut-shcho-voni-gotovi-terpiti-viynu-stilki-skilki-bude-neobkhidno> (дата звернення: 01.06.2025).

людського капіталу, або, навпаки, до неконтрольованих соціальних вибухів, що поставить під загрозу стабільність держави.

3.4.2. Інституціоналізація стійкості: роль ветеранських рухів та громадянського суспільства у формуванні повоєнного порядку денного

Попри значні ризики фрагментації, високий рівень національної свідомості, досягнутий під час війни, не зникне безслідно. Енергія масової самоорганізації та солідарності має **потенціал трансформуватися** в нові, стійкі інституції, які стануть драйверами позитивних змін та ефективною противагою державній бюрократії та корупції. Громадянське суспільство та ветеранські рухи можуть стати тими акторами, які перетворять кризу на можливість для глибокої модернізації країни.

Від волонтерства до соціального капіталу: інституціоналізація горизонтальних мереж

Волонтерський рух, що виник як спонтанна реакція на кризу, наразі проходить активний процес інституціоналізації, перетворюючись на потужний сектор громадянського суспільства з величезним соціальним капіталом — довірою, щільними мережами та спільними нормами. Цей процес проявляється у кількох ключових тенденціях.

По-перше, це **професіоналізація та «платформізація»**. На зміну хаотичним ініціативам прийшли потужні благодійні фонди («Повернись живим», «Фонд Сергія Притули», «United24»), які оперують мільярдними бюджетами, та спеціалізовані онлайн-платформи («Люди для України», «Робота в тилу»), що перетворюють волонтерство на професійну, прозору та високоефективну діяльність. Ця інституціоналізація, що базується на радикальній прозорості та звітності, є причиною надзвичайно високої довіри до волонтерів (80-84%)¹⁶³.

¹⁶³ Грушецький А. Прес-релізи та звіти - Динаміка довіри соціальним інституціям у 2021-2024 роках. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1467&page=1&fbclid=IwY2xjawHwc8ZleH>

По-друге, це **збереження високого рівня громадянської активності**. Хоча пік волонтерської залученості, ймовірно, мине після війни, соціологічні прогнози свідчать, що кількість волонтерів залишиться значно вищою, ніж до 2022 року. Очікується, що волонтеритимуть не менше 23% українців, порівняно з 5% у 2021 році¹⁶⁴. Це свідчить про формування нової, стійкої культури громадянської участі.

По-третє, це **переорієнтація на нові завдання повоєнної відбудови**. Після завершення бойових дій волонтерські та громадські мережі не зникнуть, а перенаправлять свою енергію на вирішення нових проблем: відбудову житлової та соціальної інфраструктури, соціально-психологічну реабілітацію ветеранів та цивільних, допомогу вразливим групам населення, роботу з молоддю та розмінування територій.

Цей накопичений соціальний капітал може стати своєрідною «імуною системою» повоєнного суспільства. В умовах хронічної недовіри до державних інститутів та високих корупційних ризиків, саме ці довірені горизонтальні мережі **виконуватимуть роль запобіжника**. Вони дозволять громадам самоорганізовуватися для вирішення проблем, які держава не здатна вирішити ефективно, забезпечать громадський контроль за розподілом коштів на відбудову та запропонують паралельні, більш прозорі шляхи реалізації проєктів відновлення. Таким чином, майбутня стійкість українського суспільства залежатиме не стільки від спроможності самої держави, скільки від щільності та міцності цього соціального капіталу, здатного компенсувати інституційні слабкості та стимулювати модернізацію «знизу-вгору».

Політична суб'єктність ветеранів: новий фактор української політики

Ветерани російсько-української війни перетворюються з соціальної категорії на нового, потужного політичного актора, чия активна участь може

[RuA2FlbQIxMQABHUOHBAReVIUal_5HTMk1e5J7Ct6KqlODSBZ2b1AoiA1-vb_2JIZ7AkdQ_aem_SRmTbI4URW1f_lwmlly69nQ](#) (дата звернення: 24.06.2025).

¹⁶⁴ Жерельнікова З. «Все для фронту»: благодійність та волонтерство українців з початку повномасштабної війни. URL: <https://voxukraine.org/vse-dlya-frontu-blagodijnist-ta-volonterstvo-ukrayintsiv-z-pochatku-povnomasshtabnoyi-vijny> (дата звернення: 02.06.2025).

докорінно змінити політичний ландшафт України. Джерелами їхньої суб'єктності є унікальне поєднання високої суспільної довіри, морального авторитету, організаційного досвіду та гострого почуття справедливості.

Вже зараз спостерігається активне формування ветеранських громадських організацій та рухів («Принцип», «Юридична сотня», Veteran Hub) та аналітичних центрів («Центр Разумкова», Міжнародний центр перспективних досліджень (МЦПД), Національний інститут стратегічних досліджень), які не просто захищають права ветеранів, а й розробляють власні комплексні концепції державної політики та активно лобіюють їх на найвищому рівні. У повоєнний період їхня роль лише посилиться. Ветерани мають потенціал стати **джерелом оновлення політичної еліти**, принісши в політику цінності побратимства, відповідальності та нульової толерантності до корупції, що може відповісти на гострий суспільний запит на справедливість.

Використовуючи свій досвід і громадянську підтримку, ветеранські організації можуть стати одним з найефективніших інструментів **громадського контролю над владою**. Їхня участь у антикорупційних радах, моніторингових групах та місцевому самоврядуванні може суттєво підвищити прозорість та підзвітність державних інститутів. Крім того, ветерани можуть стати ключовими **агентами реінтеграції та соціального згуртування на місцевому рівні**, створюючи осередки взаємодопомоги та сприяючи діалогу в громадах, що є критично важливим для подолання соціальної поляризації.

Саме політична активність ветеранів може стати каталізатором для розв'язання «асиметрії довіри». Перебуваючи на перетині цього феномену – як найбільш довірена група, що змушена взаємодіяти з найменш довіреними інститутами, – ветерани мають унікальну позицію. Їхні організовані та легітимні вимоги щодо реформування неефективних державних органів (наприклад, Міністерства у справах ветеранів, системи ВЛК та МСЕК) можуть змусити державний апарат стати більш прозорим та підзвітним. Досягнувши реальних змін, вони можуть продемонструвати всьому суспільству, що

державу можна змусити працювати на користь громадян. Таким чином, політична суб'єктність ветеранів є не просто захистом їхніх корпоративних інтересів, а потенційно головним механізмом, через який буде поступово долатися прірва між «Нацією» та «Державою», що зміцнить, а не послабить українську демократію в довгостроковій перспективі.

3.4.3. Від оборонної до конструктивної ідентичності: запит на новий суспільний договір та модернізацію

Кінцевим і найскладнішим випробуванням для повоєнної національної свідомості стане її здатність до якісної трансформації. Ідентичність, що сформувалася в умовах екзистенційної загрози і була орієнтована на оборону та виживання, має еволюціонувати в ідентичність, спрямовану на творення, розвиток та глибоку модернізацію країни. Цей перехід неможливий без формування нового суспільного договору та чіткого бачення майбутнього.

Формування запиту на новий суспільний договір

Війна та кристалізація громадянської суб'єктності, описана в попередніх розділах, сформували в українському суспільстві чіткий і потужний запит на фундаментальний перегляд неформальних правил, що регулюють відносини між громадянами, бізнесом та державою. Суспільство, яке принесло величезні жертви, більше не готове миритися зі старими патернами поведінки, успадкованими ще з радянських часів. Отже, яка суспільна угода нам потрібна?

Володимир Єрмоленко разом з Аспен Інститут Київ детально відповідає на це питання, періодично доповнюючи тему новими напрацюваннями¹⁶⁵. Він стверджує, що є три теорії суспільної угоди та ролі держави в житті кожного з нас. Томас Гоббс, Джон Локк, Жан-Жак Руссо. Безпека, справедливість, повнота.

Яка з цих версій суспільної угоди нам потрібна? Автор зазначає, що певною мірою всі. Але в правильному балансі та у тонкій пропорції. Нам потрібна

¹⁶⁵ Єрмоленко В. Яка суспільна угода нам потрібна?. *Пере(осмислення) суспільного договору України*. 2023. С. 32–37. URL: <https://drive.google.com/file/d/18AyTpRknsToy-4duMzFGhHXEJa4Y23Tm/view> (дата звернення: 24.06.2025).

Гоббсівська ідея, що головна мета держави – це безпека. Нова українська суспільна угода – це перелаштування держави й суспільства так, щоб вони були націлені на захист держави та її громадян. Це повернення до ейдосу України: козацької держави як «Війська Запорозького». Це сильне боєздатне військо, сильний резерв, підготовка кожного громадянина до можливої участі у війні, це відродження воєнно-промислового комплексу.

Далі: нам потрібна ідея Локка, що мета держави – це справедливість. За 30 років незалежності ми дуже мало уваги цьому приділили. Нам не просто потрібні чесні суди, а потрібне розуміння, що чесні суди й чесна правоохоронна система - загалом це і є держава. Це фундамент усього. Бо держава – це передусім чесний арбітр.

І нарешті нам потрібна ідея Руссо, що головна мета держави – це повнота. Держава має не лише захищати й забезпечувати справедливість, вона має створювати для громадянина можливість реалізовувати свій потенціал. Передусім через освіту, культурне життя, гнучкість ринку праці, стимули для народження й розвитку нових громадян.

Безпека, справедливість і повнота – три колони суспільної угоди. Захищене життя, справедливе життя, зреалізоване життя.

Контури конструктивної національної ідентичності

Успішна реалізація нового суспільного договору відкриє шлях до фінальної трансформації національної свідомості. Ідентичність «**нації-воїна**», яка була ключовою для виживання, має еволюціонувати в ідентичність «**нації-будівельника**», що об'єднана не лише спільним болем минулого, а й спільним, привабливим баченням майбутнього.

Рисами цієї нової, конструктивної ідентичності мають стати:

- **Інклюзивність.** Нова національна ідентичність повинна знайти спосіб інтегрувати кардинально різний досвід війни – ветеранів, біженців, внутрішньо переміщених осіб, мешканців деокупованих територій, цивільних у тилу. Переосмислення колективної травми має перетворити її на спільний досвід

стійкості, а не на джерело розколів. Ця ідентичність має бути відкритою до різних етнічних та регіональних груп, які війна остаточно консолідувала в єдину політичну націю, що підтверджується зростанням самооцінки близькості між регіонами.

• **Орієнтація на майбутнє.** Наголос у національному наративі має поступово зміщуватися з історичних образ на конкретні, позитивні цілі: розбудова сильної, інноваційної, справедливої та заможної європейської держави. Як влучно зауважив історик Ярослав Грицак, у певний момент Україні потрібно буде почати говорити не лише «мовою ідентичностей», а й «**мовою цінностей**»¹⁶⁶.

• **Творчість та інновації.** Перехід від суто оборонної свідомості, спрямованої на збереження, до творчої, націленої на створення нового. Ця творча енергія, що вже зараз проявляється у сплеску культурних проєктів, соціальних стартапів та військових технологій, має стати рушійною силою повоєнної модернізації.

Формування нового суспільного договору є не просто політичним чи економічним завданням, а фундаментальною передумовою для цього психологічного переходу до конструктивної національної ідентичності.

Неможливо об'єднати людей навколо візії процвітаючого майбутнього, якщо вони не вірять у справедливість базових правил гри тут і зараз. Якщо громадяни боятимуться, що їхню власність можуть відібрати, що кошти на відбудову будуть розкрадені, а правосуддя залишиться вибірковим, будь-які розмови про «світле майбутнє» сприйматимуться як порожня пропаганда. Тому боротьба за новий, дієвий та справедливий суспільний договір стане головним «внутрішнім фронтом» у повоєнній битві за майбутнє України та остаточним тестом для її національної свідомості.

¹⁶⁶ Рябчук М. Цінності та ідентичності. *Збруч*. URL: <https://zbruc.eu/node/83879> (дата звернення: 03.06.2025).

Від успіху на цьому фронті залежатиме, чи зможе Україна не лише перемогти у війні, а й виграти мир, закріпивши свою суб'єктність та збудувавши стійку, демократичну та успішну державу.

ВИСНОВКИ

Проведене магістерське дослідження було присвячене **аналізу передумов, динаміки та наслідків формування** національної свідомості українців у контексті історичних подій, що передували повномасштабній російсько-українській війні та розгорталися під час неї. Наукова проблема, що лягла в основу роботи, полягала в необхідності подолання обмежень попередніх, часто абстрактних та якісних, підходів до вивчення національної свідомості. Метою дослідження було не лише описати цей складний соціально-політичний феномен, а й розробити та апробувати інструментарій для його кількісного вимірювання, що дозволило б верифікувати гіпотези про його трансформацію та оцінити суспільні наслідки цих змін. Центральна гіпотеза дослідження, згідно з якою ключові історичні події, що несли екзистенційну загрозу українській державності, відігравали роль потужних каталізаторів у прискоренні формування національної свідомості, знайшла своє повне емпіричне підтвердження. Аналіз доводить, що такі події, як конфлікт довкола острова Тузла (2003), Помаранчева революція (2004), Революція Гідності (2013–2014), період Антитерористичної операції та Операції об'єднаних сил (2014–2021) і, як кульмінація, повномасштабне вторгнення Росії у 2022 році, стали тими тригерами, що прискорили перехід українського суспільства від нижчих, більш пасивних рівнів національної свідомості (формально-ситуативної, культурно-етнічної) до вищих, активних та політично зрілих рівнів (громадянсько-політичної та активно-дієвої). Дослідження демонструє, що трансформація національної свідомості не є лінійним, поступовим процесом. Її динаміка радше нагадує модель «переривчастої рівноваги», де тривалі періоди латентного розвитку, внутрішньої поляризації та повільного накопичення змін (як-от міжреволюційний період 2006–2013 років) перериваються короткими, але надзвичайно інтенсивними фазами екзистенційних криз. Саме в ці кризові моменти відбувається різкий, нелінійний стрибок у колективній ідентичності та поведінкових патернах. Повномасштабна війна 2022 року стала найпотужнішою

такою подією, яка змусила українське суспільство дати остаточну відповідь на питання власної приналежності, консолідувавши раніше фрагментовану ідентичність у домінуючу громадянсько-політичну. Ця модель пояснює, чому процеси націєтворення, що повільно тривали десятиліттями, змогли бути спресовані в кілька років і навіть місяців під тиском екстремальних обставин, доводячи, що національна свідомість є динамічним процесом, нерозривно пов'язаним із боротьбою нації за власне існування.

Наукова новизна та теоретико-методологічний внесок цього дослідження полягають у розробці та апробації комплексного підходу до аналізу національної свідомості, що поєднує теоретичний синтез, методологічну інновацію та емпіричну верифікацію. Вагомим елементом наукової новизни є формулювання узагальненого авторського визначення, яке долає обмеження вузькодисциплінарних підходів. Запропонована дефініція: **«Національна свідомість – це колективна форма свідомості, що об'єднує членів національної спільноти через спільні цінності, символи та уявлення про минуле й майбутнє, і виявляється у самоідентифікації, готовності до дії, захисту та самопожертви в ім'я нації»**. Це визначення є значним теоретичним внеском, оскільки воно успішно інтегрує когнітивний, емоційно-ціннісний та, що найважливіше, **поведінковий** компоненти. Такий синтез забезпечує більш цілісне та, головне, операціоналізоване розуміння феномену, що дозволяє перейти від абстрактних описів до емпіричного вимірювання. Ключовою науковою інновацією роботи є розробка, обґрунтування та емпірична валідація авторського аналітичного інструменту – **Шкали національної свідомості (ШНС)**. Цей інструмент є шестирівневою, поведінково орієнтованою та зваженою шкалою для кількісного аналізу національної свідомості. ШНС долає обмеження попередніх якісних моделей, пропонуючи 100-бальну шкалу, що дозволяє відстежувати динаміку суспільних настроїв у часі та проводити порівняльний аналіз. Унікальна система зважування індикаторів, яка надає вищу вагу діяльнісним та жертвним проявам свідомості (наприклад, військова служба має коефіцієнт $W=1.0$, а системне волонтерство – $W=0.9$) порівняно з більш

пасивними чи декларативними (знання історії, $W=0.4$), дозволяє адекватно відобразити реалії нації, що перебуває у стані війни, та глибину особистої залученості громадян. Таким чином, ШНС є не просто інструментом вимірювання, а цілісною аналітичною моделлю національної зрілості. Вона переосмислює національну свідомість, зміщуючи фокус з суто культурного чи декларативного феномену на **функціональну, дієву** спроможність суспільства. Застосування ШНС дозволяє оцінювати не стільки те, «наскільки українцем» хтось себе почуває, скільки здатність національного колективу до самоорганізації, мобілізації, солідарності та ефективного спротиву в інтересах власного збереження. Такий підхід змінює академічний дискурс з питання «що таке національна свідомість?» на питання «що національна свідомість робить?», підкреслюючи її роль як ключового фактора стійкості та обороноздатності держави.

Застосування розробленої Шкали національної свідомості (ШНС) до масиву соціологічних даних дозволило отримати чіткі емпіричні результати, що кількісно підтверджують фундаментальні трансформації в українському суспільстві. Головний емпіричний висновок дослідження полягає у фіксації значного стрибка в рівні національної свідомості, спричиненого повномасштабною війною. Інтегральний індекс ШНС зріс із **49.81** бала у період 2019–2021 років, що розміщувало українське суспільство на межі рівня 2 (Культурно-етнічна свідомість) та рівня 3 (Громадянсько-політична свідомість), до **63.74** бала у період 2022–2025 років. Цей показник впевнено закріплює суспільство на рівні 3 з виразними рисами наступного, Рівня 4 (Активно-дієва свідомість). Однак аналіз виходить за межі простої констатації кількісного зростання, розкриваючи якісну природу цієї трансформації. Вона полягала не в простому посиленні існуючих настроїв, а в фундаментальному переході від переважно пасивної, декларативної ідентичності до свідомості **активної, дієвої, солідарної та водночас критичної**. Цей якісний зсув підтверджується динамікою окремих індикаторів. Найбільш вражаючий стрибок відбувся в індикаторі національно-громадянської ідентифікації, що зріс на 45,3 відсотки,

досягнувши 90%. Також суттєво зросла довіра до ключових інституцій: до Збройних Сил України на 23 відсотки(до 95%) та до волонтерських організацій на 18 відсотків (до 82%). Поведінкові зміни проявилися у зростанні частки громадян, залучених до системного волонтерства (+9%), та тих, хто перейшов на українську мову спілкування (+11,4%). Натомість довіра до центральних органів влади продемонструвала незначне падіння на 3%. Ці дані наочно демонструють, що війна змусила українців не просто відчувати себе українцями, а й **діяти** як єдиний національний організм. Саме тому модель ШНС, що надає високу вагу поведінковим індикаторам, точно фіксує цей перехід від пасивної підтримки до активної, дієвої участі у житті нації.

Зміцнення національної свідомості, каталізоване війною, спричинило тектонічні зсуви в політичній культурі та суспільній структурі України. Ключовим наслідком стала кристалізація нової, зрілої політичної культури, центральною рисою якої є парадокс **«асиметрії довіри»**. Дані соціологічних досліджень фіксують безпрецедентний, майже абсолютний рівень довіри до інститутів, що уособлюють **націю** в її оборонному та солідарному вимірі (Збройні Сили України – 91–96%, волонтерські організації – 80–84%), і одночасно критично низький та падаючий рівень довіри до інститутів **державного апарату** (Уряд – 17–20%, Верховна Рада – 11–17%). Цей феномен не є ознакою розколу, а навпаки, свідчить про здатність суспільства до складного, диференційованого мислення. Українці навчилися чітко розрізняти абстрактне, сакральне поняття Батьківщини, яку вони беззастережно захищають, та конкретний, часто неефективний і корумпований політичний апарат, який вони розглядають як сукупність найманих менеджерів, що підлягають суворому контролю. Ця **«асиметрія довіри»** стала прямим рушієм вибухового розвитку **горизонтальної мобілізації**. Не покладаючись повністю на державні структури, громадянське суспільство створило паралельні, гнучкі та високоефективні мережі для вирішення нагальних завдань. Волонтерський рух еволюціонував із сукупності спонтанних ініціатив у потужну, квазідержавну інституційну систему, що оперує мільярдними ресурсами та користується

величезною довірою саме завдяки своїй прозорості та ефективності. Синтез критичної політичної культури та масової горизонтальної мобілізації призвів до фінальної **кристалізації зрілої громадянської суб'єктності**. Цей процес знаменує завершення переходу українців від постколоніальної ідентичності жертви до ідентичності вільної, відповідальної та дієвої нації. Як зазначає політолог Євген Глібовицький, суб'єктність проявляється у здатності «давати собі раду» та брати відповідальність на себе, не чекаючи рішень «згори». Це втілюється у масовому усвідомленні, що майбутнє країни залежить від дій самих громадян, та у формуванні стійкого суспільного запиту на підзвітність влади. Таким чином, «асиметрія довіри» функціонує як своєрідний демократичний захисний механізм, що дозволяє суспільству залишатися максимально консолідованим навколо головної мети – національної оборони, водночас зберігаючи демократичний імператив контролю над політичним класом.

Високий рівень національної свідомості, викуваний у горнилі війни, є найціннішим нематеріальним активом України, проте у повоєнний період він зазнає фундаментальних випробувань. Головним викликом стане перехід від **оборонної ідентичності**, зцементованої спільним зовнішнім ворогом, до **конструктивної ідентичності**, об'єднаної спільним баченням майбутнього та проектом модернізації країни. Подальша траєкторія розвитку національної свідомості залежатиме від того, яка з двох протилежних тенденцій візьме гору. До основних ризиків фрагментації, умовно названих «втомою від єдності», належить соціальна поляризація через різний досвід війни, що може створити прірву нерозуміння між ветеранами, цивільними, біженцями та мешканцями деокупованих територій. Гостро постане криза реінтеграції ветеранів, де провал у державній підтримці може перетворити найповажнішу соціальну групу на джерело нестабільності. Також існує ризик ерозії довіри під час відбудови, якщо високі корупційні ризики підтвердять найгірші побоювання суспільства. Водночас існують потужні можливості для інституціоналізації стійкості, які можуть протидіяти цим ризикам. Енергія волонтерського руху має потенціал трансформуватися у стійкий, професійний сектор громадських

організацій, які можуть стати ключовими агентами та контролерами процесу відбудови. Окрім того, організовані ветеранські рухи можуть стати новим, потужним політичним актором, здатним просувати реформи та оновлювати політичну еліту. Кінцевий вектор розвитку залежить від здатності суспільства та держави сформувати **новий суспільний договір**, що базуватиметься на принципах справедливості, верховенства права та взаємної відповідальності. Майбутнє української національної свідомості – це результат змагання між силами соціальної фрагментації та силами громадянської інституціоналізації. Якщо Україні вдасться інституціоналізувати свою воєнну стійкість, вона зможе консолідувати здобутки у національній свідомості та побудувати міцну, модерну державу. Якщо ж візьмуть гору розколи та розчарування, унікальний шанс на оновлення, здобутий надзвичайно високою ціною, **буде втрачено**.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 2022 - початок повномасштабного вторгнення РФ в Україну.
URL: <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/lyuty/24/2022-pochatok-povnomasshtabnogo-vtorgnennya-rf-v-ukrayinu> (дата звернення: 13.03.2025).
2. Адаптивні зміни у функціонуванні політичної системи України в умовах повоєнної відбудови : монографія / ред.: О. Рафальський, О. Майборода. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2024. С. 189.
3. Айвазовська О. Євген Глібовицький: «Україна експортуватиме світові культуру поєднання свободи, добробуту і безпеки».
URL: https://lb.ua/news/2024/11/11/643999_ievgen_glibovitskiy_ukraina.html (дата звернення: 21.05.2025).
4. Акришова Л. Чи варто відмовлятися від російських книжок? – DW – 15.08.2014. URL: <https://www.dw.com/uk/відмова-від-російської-книжки-або-як-урядувати-українську-книжкову-полицію/a-17855305> (дата звернення: 25.06.2025).
5. Андрієвська А. Мустафа Джемільєв: Кримські татари серйозно готуються до приходу ЗСУ. Крим.Реалії. URL: <https://ua.krymr.com/a/krym-deportatsia-velyke-interviu-mustafa-dzemilev/32951572.html> (дата звернення: 02.02.2025).
6. Андрушук О. Антитерористична операція (АТО), термін. Енциклопедія історії України. Київ, 2021. С. 773. URL: http://www.history.org.ua/?termin=antyterorystychna_operatsija (дата звернення: 13.03.2025).
7. Бабак А. Розквіт фактчекінгу у світі: огляд найцікавіших проєктів. ms.detector.media. URL: <https://ms.detector.media/onlain-media/post/18663/2017-03-30-rozkvit-faktcheking-u-sviti-oglyad-naytsikavishykh-proektiv/> (дата звернення: 25.06.2025).
8. Баранівська М. Алім Алієв: Після початку російського вторгнення Україна почала набувати суб'єктність.

URL: <https://cs.detector.media/community/texts/185452/2023-05-30-alim-aliiev-pislya-pochatku-rosiyskogo-vtorgnennya-ukraina-pochala-nabuvaty-subiektivist/> (дата звернення: 23.05.2025).

9. Баркар Д. «Соросята» в українській політиці: хто і навіщо маніпулює цим словом? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/sorosiata/30460452.html> (дата звернення: 25.06.2025).

10. Барсукова О. Майже 60% українців спілкуються вдома українською мовою, і лише 12% – російською. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/bilshist-ukrajinciv-spilkuuyutsya-vdoma-ukrajinskoju-opituvannya-pro-movu-300879/> (дата звернення: 02.05.2025).

11. Більшість українців під час великої війни допомагали як волонтери армії, ВПО та постраждалим – опитування → ZMINA. URL: <https://zmina.info/news/bilshist-ukrayincziv-pid-chas-velykoyi-vijny-dopomagaly-yak-volontery-armiyi-vpo-ta-postrazhdalym-opytuvannya/> (дата звернення: 11.04.2025).

12. Благодійний фонд Сергія Притули. URL: <https://prytulafoundation.org> (дата звернення: 24.06.2025).

13. Благодійність очима українців 2021. Zagoriy foundation, 2021. 92 с. URL: <https://zagoriy.foundation/wp-content/uploads/2022/01/blagodijnist-ochyma-ukrayincziv-u-2021-1.pdf> (дата звернення: 24.06.2025).

14. Боришевський М. Й. Національна самосвідомість у громадянському становленні особистості. Київ : Беркут, 2000. С 16.

15. Боровик А. Десять успішних реформ в Україні. Укрінформ - актуальні новини України та світу. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3938652-desat-uspisnih-reform-v-ukraini.html> (дата звернення: 25.06.2025).

16. В Україні офіційно запрацювала система е-декларування. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2016/08/15/7117727/> (дата звернення: 25.06.2025).

17. Волошаненко В., Левицький В. Українці за два роки зібрали 6,6 мільярда". Сергій Притула звітував у Кропивницькому.

URL: <https://suspilne.media/kropyvnytskiy/714340-ukrainci-za-dva-roki-zibrali-66-milarda-sergij-pritula-zvituvav-u-kropivnickomu/> (дата звернення: 24.06.2025).

18. Гапєєва О. М. Інформаційно-пропагандистська кампанія Росії проти України під час конфлікту на Острові Коса Тузла у 2003 році. *Військово-науковий вісник*. 2023. № 25. С. 266–281.

19. «Газові війни»: як росія позбавляла Україну зброї та суверенітету. *АрміяInform* – Інформаційне агентство *АрміяInform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2024/08/30/gazovi-vijny-yak-rosiya-pozbavlyala-ukrayinu-zbroyi-ta-suverenitetu/> (дата звернення: 25.06.2025).

20. Геллнер Е. Нації та націоналізм, націоналізм / ред. Л. Воронович ; пер. з англ. Г. Касьянов. Київ : Таксон, 2003. С. 82.

21. Головка В. Революція гідності 2013-2014. Енциклопедія історії України / ред. В. Смолій. Київ, 2021. С. 773. URL: http://www.history.org.ua/?termin=revoljutsija_gidnosti (дата звернення: 12.03.2025).

22. Головка Л., Головка Т. Волонтерська діяльність як фактор резильєнтності та нарощування соціального капіталу в громадах. *Demography and social economy*. № 4(54). С. 40. URL: https://www.researchgate.net/publication/377318561_Volunteer_Activity_as_a_Factor_of_Resiliency_and_Building_up_Social_Capital_in_Communities_on_the_Example_of_One_of_the_Communities_of_Kyiv_Region (дата звернення: 08.05.2025).

23. Горбик Р., Дуцик Д., Шалайський С. Ефективність протидії російській дезінформації в Україні в умовах повномасштабної війни. *Укр. ін-т медіа та комунікації*, 2023. 66 с. URL: https://www.jta.com.ua/wp-content/uploads/2023/08/UMCI_Effectiveness-of-Russian-Disinformation-Counteration-UA.pdf (дата звернення: 25.06.2025).

24. Горінов П., Драпушко Р. Волонтерська діяльність в Україні: соціально-правове дослідження : монографія. Київ : Держ. ін-т сімейн. та молодіж. політики, 2022. 239 с.

25. Горlach П. Понад 50 % українців спілкуються вдома тільки українською мовою – опитування. Суспільне культура. URL: <https://suspilne.media/culture/721570-ponad-50-ukrainsciv-spilkuutsa-vdoma-tilki-ukrainskou-movou-opituvanna/> (дата звернення: 25.06.2025).

26. Громадянське суспільство України в умовах війни: звіт з комплексного соціологічного дослідження. Київ. міжнар. ін-т соціології, 2024. 165 с. URL: https://ednannia.ua/images/Procurements/Громадянське_суспільство_України_в_умовах_війни_звіт_з_комплексного_соціологічного_дослідження.pdf (дата звернення: 01.05.2025).

27. Громадська думка: підсумки 2014 року. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-pidsumki-2014-roku> (дата звернення: 25.06.2025).

28. Грушецький А. Прес-релізи та звіти - Динаміка довіри соціальним інституціям у 2021-2024 роках. URL: https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1467&page=1&fbclid=IwY2xjaWwHwc8ZleHRuA2FlbQIxMQABHUOHBAReVIUal_5HTMk1e5J7Ct6KqlODSBZ2b1AoiA1-_vb_2JIZ7AkdQ_aem_SRmTbI4URW1f_lwmly69nQ (дата звернення: 24.06.2025).

29. Грушецький А. Прес-релізи та звіти - Релігійна самоідентифікація українців, ставлення до створення єдиної Православної Церкви та до Закону про заборону окремих релігійних організацій. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1443&page=1> (дата звернення: 16.03.2025).

30. Грушецький А. Прес-релізи та звіти - Скільки часу українці готові нести тягар війни. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1534&page=1> (дата звернення: 20.06.2025).

31. Грушецький А. Прес-релізи та звіти - Сприйняття належності до української нації.

URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1458&page=1> (дата звернення: 15.04.2025).

32. Декомунізація. URL: <https://uinp.gov.ua/dekomunizaciya-ta-reabilitaciya/dekomunizaciya> (дата звернення: 25.06.2025).

33. Дембіцький С. Прес-релізи та звіти – Громадська думка в Україні після 10 місяців війни. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1175&page=1&fbclid=IwAR1mEd2uIL-VNxkdu9oxe-IbNd81AExdbZt7qsad3hXogIASwKVJSU25D4> (дата звернення: 11.04.2025).

34. День Незалежності України: цінність держави, згуртованість та волонтерство під час війни. URL: <https://dif.org.ua/article/den-nezalezhnosti-ukraini-tsinnist-derzhavi-zgurtovanist-ta-volonterstvo-pid-chas-viyni> (дата звернення: 05.04.2025).

35. День Незалежності України: цінність держави, згуртованість та волонтерство під час війни. 22.08.2024. URL: <https://dif.org.ua/article/den-nezalezhnosti-ukraini-tsinnist-derzhavi-zgurtovanist-ta-volonterstvo-pid-chas-viyni> (дата звернення: 04.04.2025).

36. День Незалежності України: що об'єднує українців і як ми бачимо перемогу на шостому місяці війни. URL: <https://dif.org.ua/article/den-nezalezhnosti-ukraini-shcho-obednue-ukraintsiv-i-yak-mi-bachimo-peremogu-na-shostomu-misyatsi-viyni> (дата звернення: 15.04.2025).

37. Динаміка довіри до соціальних інститутів. Київський міжнародний інститут соціології. 13.06.2024. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1467&page=1> (дата звернення: 04.04.2025)

38. Динаміка довіри соціальним інституціям, політикам, посадовцям та громадським діячам. Київський міжнародний інститут соціології. 18.12.2023. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1335&page=1> (дата звернення: 04.04.2025).

39. Довіра до інститутів суспільства та політиків, електоральні орієнтації громадян України (липень–серпень 2021р.).

URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/dovira-do-institutiv-suspilstva-ta-politykiv-elektoralni-oriiientatsii-gromadian-ukrainy> (дата звернення: 17.04.2025).

40. Дослідження волонтерства в Україні: цифри та висновки. URL: <https://volunteer.country/library/74-ukrayinciv-dolucalis-do-volonterstva-pislia-24-liutogo-2022-roku-shho-pokazali-rezultati-doslidzhennia> (дата звернення: 25.06.2025).

41. Дослідження сфери благодійності. Zagoriy foundation, 2024. 133 с. URL: https://zagoriy.foundation/wp-content/uploads/2024/12/02_12_2_doslidzhennya_sektoru_blagodijnosti.pdf (дата звернення: 24.06.2025).

42. Дослідження: 83% українців продовжують стабільно донатити або волонтерити. URL: <https://publicisgroupe.com.ua/ua/doslidzhennya-83-ukrayinciv-prodovzhuyut-stabilno-donatiti-abo-volonteriti/> (дата звернення: 01.05.2025).

43. Європейська правда. Опитування показало спадання підтримки вступу України до ЄС і НАТО за останні півтора року. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/11/13/7198334/> (дата звернення: 13.04.2025).

44. Єрмоленко В. Яка суспільна угода нам потрібна?. Пере(осмислення) суспільного договору України. 2023. С. 32–37. URL: <https://drive.google.com/file/d/18AyTpRknsToy-4duMzFGhHXEJa4Y23Tm/view> (дата звернення: 24.06.2025).

45. Жерельнікова З. «Все для фронту»: благодійність та волонтерство українців з початку повномасштабної війни. URL: <https://voxukraine.org/vse-dlya-frontu-blagodijnist-ta-volonterstvo-ukrayintsiv-z-pochatku-povnomasshtabnoyi-vijny> (дата звернення: 02.06.2025).

46. Захищати Україну зі зброєю в руках готові 29% громадян. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3729360-zahisati-ukrainu-zi-zbroeu-v-rukah-gotovi-29-gromadan.html> (дата звернення: 03.04.2025).

47. Захаров О. Чому українці не довіряють владі: інтерв'ю з Тимофієм Бріком. URL: <https://thepage.ua/ua/politics/den-nezalezhnosti-2023-chomu-ukrayinci-ne-doviryayut-vladi> (дата звернення: 25.06.2025).

48. Здіорук С., Палінчак М. Вплив Московського патріархату на національну ідентичність у контексті війни росії супроти України. *Україна дипломатична*. 2022. Вип. 23. С. 366. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001452903> (дата звернення: 15.03.2025).

49. Золотова К. Опитування КМІС: 60% респондентів готові терпіти війну стільки, скільки буде потрібно. URL: <https://espreso.tv/suspilstvo-opituvannya-kmis-60-responentiv-stverdzhuyut-shcho-voni-gotovi-terpiti-viynu-stilki-skilki-bude-neobkhidno> (дата звернення: 01.06.2025).

50. Ідентичність громадян України: тенденції змін (червень 2024р.). Центр Разумкова. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/identychnist-gromadian-ukrainy-tendentsii-zmin-cherven-2024r> (дата звернення: 04.04.2025).

51. КМІС: рівень довіри до ЗСУ за рік зріс до 96%, до президента – до 84%. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-kmis-opytuvannia-dovira/32221857.html> (дата звернення: 09.05.2025).

52. Коваль Г., Мурашко Д. Державна ветеранська політика: виклики сьогодення. *Право та державне управління*. 2024. № 4. С. 176–182. URL: http://www.pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/4_2024/25.pdf (дата звернення: 27.05.2025).

53. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. Пер. з англ. В. Івашко, В. Корнієнко. Київ : Основи, 1997. С. 158.

54. Кресіна І. О. Національна свідомість. Енциклопедія Сучасної України. Т. 22. URL: <https://esu.com.ua/article-71053> (дата звернення: 04.02.2025).

55. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (етнополітичний аналіз) : монографія. Київ : Вища шк., 1998. 392 с.

56. Кромф І. «Українська нова хвиля». Як кіно стало відображати суспільні запити українців після 2014. URL: <https://liroom.com.ua/films/new-ukrainian-film-wave/> (дата звернення: 25.06.2025).

57. КСУ скасував більшу частину антикорупційної реформи: юридичний аналіз рішення - Transparency International Ukraine. URL: <https://ti-ukraine.org/news/ksu-skasuvav-bilshu-chastynu-antykoriuptsiynoyi-reformy-yurydychnyj-analiz-rishennya/> (дата звернення: 25.06.2025).

58. Кульчицький С. В. Помаранчева революція. Енциклопедія Сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-883267> (дата звернення: 12.03.2025).

59. Литвиненко О. Рівень стійкості та згуртованості громадян України (за результатами соціологічних досліджень). Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/news/statti/riven-stiykosti-ta-zhurtovanosti-hromadyan-ukrayiny-za-rezultatamy-sotsiolohichnykh> (дата звернення: 25.06.2025).

60. Литвинов В. Чому громади перестали переходити з УПЦ МП до ПЦУ і чи змінить це новий закон?. Texty.org.ua – статті та журналістика даних для людей. URL: <https://texty.org.ua/articles/113552/chomu-hromady-perestaly-perehodyty-z-upc-mp-do-pcu-i-chy-zminyt-ce-novyj-zakon/> (дата звернення: 25.06.2025).

61. Ломацький М. Л. Національна свідомість. Косів : Пис. Камінь, 2008. С. 41.

62. Люстрація, усі новини. Українська правда. URL: <https://www.pravda.com.ua/tags/ljustratsija/> (дата звернення: 25.06.2025).

63. Мельник Р. В українському суспільстві погіршується ставлення до ветеранів, – соціологи. cs.detector.media. URL: <https://cs.detector.media/community/texts/185655/2023-09-21-v-ukrainskomu-suspilstvi-pogirshuietsya-stavlennya-do-veteraniv-sotsiology/> (дата звернення: 27.05.2025).

64. МІП: проєкт "Інформаційні війська України" стає самостійним. Укрінформ - актуальні новини України та світу. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2290801-mip-proekt-informacijni-vijska-ukraini-stae-samostijnim.html> (дата звернення: 25.06.2025).

65. Міноборони назвало області, в яких жінки найчастіше звертаються до рекрутингових центрів. URL: <https://armyinform.com.ua/2024/09/12/mynoborony-nazvalo-oblasti-v-yakyh-zhinky-najchastishe-zvertayutsya-do-rekrutyngovyh-czentriv/> (дата звернення: 25.06.2025).

66. На 28% більше донатів зібрали 3 найбільші фонди у 2024 році. Оpendатабот. URL: <https://opendatabot.ua/analytics/donates-in-war-2024> (дата звернення: 12.05.2025).

67. Набув чинності закон про квоти на українські пісні та мову на радіо. detector.media. URL: <https://detector.media/infospace/article/120405/2016-11-08-nabuv-chynnosti-zakon-pro-kvoty-na-ukrainski-pisni-ta-movu-na-radio/> (дата звернення: 25.06.2025).

68. НАЗК. Корупція в Україні 2024: розуміння, сприйняття, поширеність. Державна антикорупційна програма НАЗК. URL: <https://dap.nazk.gov.ua/uploads/osr-83/sources/380-111340470-67a239fc55bdd.pdf> (дата звернення: 10.05.2025).

69. Національна комісія зі стандартів державної мови. URL: <https://mova.gov.ua> (дата звернення: 25.06.2025).

70. Національна культура та мова в Україні: зміни в громадській думці після року війни. URL: <https://dif.org.ua/article/natsionalna-kultura-ta-mova-v-ukraini-zmini-v-gromadskiy-dumtsi-pislya-roku-viyni> (дата звернення: 25.06.2025).

71. Національний меморіальний комплекс героїв Небесної сотні – Музей Революції Гідності. Як українці революціонували і чому це робили? Тяглість боротьби за свободу: Свідомі. URL: <https://svidomi.in.ua/page/yak-ukraintsi-revoliutsionuvaly-i-chomu-tse-robyly-tiahlist-borotby-za-svobodu#:~:text=Події%20Помаранчевої%20революції%20дали%20поштовх,та>

%20засвідчили%20розвиток%20громадянського%20суспільства (дата звернення: 11.03.2025).

72. Національний університет «Києво-Могилянська академія» – StopFake –
пять років на сторожі правди.
URL: <https://www.ukma.edu.ua/index.php/news/4077-stopfake-p-iat-rokiv-na-storozhi-pravdy> (дата звернення: 25.06.2025).

73. Оцінка доступності та задоволеності медичною допомогою в Україні
екскомбатантами/екскомбатантками АТО, ООС.
URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2022-08/Звіт%20з%20соц.дослідження%20-%20ветерани%2002.06_KT_short_web.pdf (дата звернення: 09.04.2025).

74. Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків,
посадовців та громадських діячів, ставлення до виборів під час війни, віра в
перемогу (лютий–березень 2025р.). Центр Разумкова.
URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-vyboriv-pid-chas-viiny-vira-v-peremogu-liutyiberezen-2025r> (дата звернення: 05.05.2025).

75. Осипчук А., Суслов А. Виклики для соціальної згуртованості після
окупації: соціально-політична реінтеграція та ставлення до мешканців
тимчасово окупованих територій. *Наукові записки НаУКМА*. 2024. № 7. С. 97–
117.
URL: https://www.researchgate.net/publication/385616965_Challenges_for_social_cohesion_after_de-occupation_social_and_political_reintegration_and_attitudes_toward_residents_of_temporarily_occupied_territories (дата звернення: 26.05.2025).

76. Паніч Ю. Національна свідомість українських громадян в сучасних
умовах. *Політичний менеджмент*. 2006. № 6. С. 47.

77. Періодичне всеукраїнське соціологічне дослідження. Соціологічна
група Рейтинг.

URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ukraine_periodical_survey_11-12.2024.pdf (дата звернення: 15.04.2025).

78. Підтримка населенням децентралізації залишається на рівні 77% – дані всеукраїнського соціологічного дослідження. Децентралізація в Україні. URL: <https://decentralization.ua/news/18928> (дата звернення: 25.06.2025).

79. Після повернення закупівель Міноборони в систему Prozorro економія склала 16% або майже 5 млрд грн, - Надія Бігун | Міністерство економіки України. URL: <https://me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=5777c08d-9208-4e2c-a8ba-cd087dff9bea&title=SistemaProzorro> (дата звернення: 25.06.2025).

80. Повернись живим. URL: <https://savelife.in.ua> (дата звернення: 25.06.2025).

81. Показники книжкової галузі України – 2024. 2025. URL: <https://ubi.org.ua/uk/news/kategoriya-2/vidbulasya-prezentaciya-schorichnogo-zvitu-pokazniki-knizhkovogo-galuzi-ukra-ni-2024> (дата звернення: 04.06.2025).

82. Покоління Незалежності: цінності та мотивації. SlideShare. URL: <https://www.slideshare.net/Ratinggroup/ss-250003189#1> (дата звернення: 03.04.2025).

83. Поліщук Ю. М. Національна та громадянська ідентичність в Україні в умовах російсько-української війни: константи та зміни. *Політичні дослідження*. 2024. № 2. С. 73-93. URL: <http://jnas.nbu.gov.ua/article/UJRN-0001550028> (дата звернення: 13.03.2025).

84. Потапенко В., Павленко І., Нагірний В. Внутрішньополітичні загрози під час війни та у повоєнний час: пошук шляхів мінімізації. *Політичні інститути та процеси*. 2023. № 2(6). С. 87–102. URL: <https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2023/12/4-Viacheslav-Potapenko-1.pdf> (дата звернення: 28.05.2025).

85. Презентація соціологічного дослідження «Обізнаність громадян України з історією країни, ставлення до подій і постатей історії та державної політики у сфері відновлення і збереження національної пам'яті». URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/anonsy-podiy/prezentaciya-sociologichnogo->

doslidzhennya-obiznanist-gromadyan-ukrayiny-z-istoriyeyu-krayiny-stavlennya-do-podiy-i-postatey-istoriyi-ta-derzhavnoyi-polityky-u-sferi-vidnovlennya-i-zberezhennya-nacionalnoyi-pamyati (дата звернення: 10.04.2025).

86. Прес-релізи та звіти - Динаміка довіри соціальним інституціям у 2021-2023 роках. Домашня сторінка КМІС.
URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1335&page=1> (дата звернення: 05.05.2025).

87. Прес-релізи та звіти - Динаміка довіри соціальним інституціям у 2021-2024 роках. Домашня сторінка КМІС.
URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1467&page=1> (дата звернення: 12.03.2025).

88. Прес-релізи та звіти - Показники національно-громадянської української ідентичності. Домашня сторінка КМІС.
URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1131&page=1> (дата звернення: 13.04.2025).

89. Прес-релізи та звіти - Ставлення до вступу України до ЄС і НАТО, ставлення до прямих переговорів з В. Путіним та сприйняття воєнної загрози з боку Росії: результати телефонного опитування, проведеного 13-16 грудня 2021 року. Домашня сторінка КМІС.
URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1083> (дата звернення: 05.04.2025).

90. Про внесення змін до деяких законів України щодо встановлення обмежень на ввезення та розповсюдження видавничої продукції, що стосується держави-агресора, Республіки Білорусь, тимчасово окупованої території України : Закон України від 19.06.2022 № 2309-IX.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2309-20#Text> (дата звернення: 20.06.2025).

91. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо посилення самостійності Спеціалізованої антикорупційної прокуратури : Закон України від 08.12.2023 №

3509-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3509-20#Text> (дата звернення: 26.06.2025).

92. Про Громадську раду доброчесності. Громадська рада доброчесності. URL: <https://grd.gov.ua/pro-hromads-ku-radu-dobrochesnosti/> (дата звернення: 25.06.2025).

93. Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України від 05.02.2015 № 157-VIII : станом на 14 трав. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text> (дата звернення: 26.06.2025).

94. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки : Закон України від 09.04.2015 № 317-VIII : станом на 27 лип. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text> (дата звернення: 25.06.2025).

95. Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах : Наказ від 16.06.2015. URL: <http://mva.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files/natsionalno-patriotichnogo-vikhovannya-ditey-ta-molodi-nakaz-mon-2015-06-15-641.pdf> (дата звернення: 14.03.2025).

96. Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України від 25.04.2019 № 2704-VIII : станом на 1 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text> (дата звернення: 25.06.2025).

97. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII : станом на 9 серп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 26.06.2025).

98. Про Національне антикорупційне бюро України : Закон України від 14.10.2014 № 1698-VII : станом на 25 берез. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#Text> (дата звернення: 26.06.2025).

99. Про очищення влади : Закон України від 16.09.2014 № 1682-VII : станом на 31 берез. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1682-18#Text> (дата звернення: 26.06.2025).

100. Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті : Закон України від 09.04.2015 № 314-VIII : станом на 27 лип. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19#Text> (дата звернення: 25.06.2025).

101. Про відновлення довіри до судової влади в Україні : Закон України від 08.04.2014 № 1188-VII : станом на 31 берез. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1188-18#Text> (дата звернення: 26.06.2025).

102. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні : Розпорядж. Каб. Міністрів України від 01.04.2014 № 333-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-p#Text> (дата звернення: 26.06.2025).

103. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII : станом на 4 черв. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 26.06.2025).

104. Про утворення Вищого антикорупційного суду : Закон України від 21.06.2018 № 2470-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2470-19#Text> (дата звернення: 26.06.2025).

105. Проєкт USAID "Економічна підтримка України". Проєкт USAID Економічна підтримка України. URL: <https://era-ukraine.org.ua> (дата звернення: 25.06.2025).

106. Рачок А. Середній клас в Україні: уявлення і реалії. Київ : Заповіт, 2016. 258 с. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2016_Seredn_klas.pdf (дата звернення: 25.06.2025).

107. Ренан Е. Націоналізм : Антологія / пер. з фр. М. Залізняк. Смолоскип, 2000. С. 111.

108. Рівень довіри українців до Зеленського майже не змінився, - опитування. Рубрика. URL: <https://rubryka.com/2024/10/14/riven-doviry-ukrayintsiv-do-zelenskogo-majzhe-ne-zminyvsya-opytuvannya/> (дата звернення: 11.05.2025).

109. Рябчук М. «Гуртування довкола прапора». Збруч. URL: <https://zbruc.eu/node/114334> (дата звернення: 20.06.2025).

110. Рябчук М. Цінності та ідентичності. Збруч. URL: <https://zbruc.eu/node/83879> (дата звернення: 03.06.2025).

111. Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: Ідентичність. Патріотизм. Цінності (17-18 серпня 2022). Соціологічна група «Рейтинг». 23.08.2022.

URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opytuvannya_dentichtn_st_patr_otizm_s_nnost_17-18_serpnya_2022.html (дата звернення: 03.04.2025).

112. Скільки українців спілкується вдома рідною мовою: опитування 2024 року. ШоТам. URL: <https://shotam.info/skilky-ukrayintsiv-spilkuietsia-vdoma-ridnoi-movoi-opytuvannya-2024-roku/> (дата звернення: 01.05.2025).

113. Соколова В. Ф. Психологічні особливості розвитку національної самосвідомості студентської молоді засобами української літератури : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук. Херсон, 2009. С.12-13.

114. Сприйняття громадянами України військової мобілізації та їхня готовність воювати у разі загострення російсько-української війни. Головна - Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/spriynyattya-gromadyanami-ukraini-viyskovoi->

mobilizatsii-ta-ikhnya-gotovnist-voyuvati-u-razi-zagostrennya-rosiysko-ukrainskoi-viyni (дата звернення: 15.04.2025).

115. Стаття 9-1. Етична рада - Про Вищу раду правосуддя - Закони України
| Protocol. Протокол.
URL: https://protocol.ua/ua/pro_vishchu_radu_pravosuddya_vid_21_12_2016_1798_viii_stattya_9_1/ (дата звернення: 25.06.2025).

116. Терлюк І. Феномен нації і націогенезу в контексті (національного) державотворення. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”*. Юрид. науки. 2022., № 2(34). С. 13–19.

117. “Ти ніколи не розірвеш цей ланцюг?”, або Поляризація в українському суспільстві Аналітичний звіт за результатами глибинних інтерв’ю. ОПОРА - Громадянська мережа - вибори в Україні - Election in Ukraine.
URL: <https://www.oporaua.org/viyna/ti-nikoli-ne-rozirvesh-cey-lancyug-abo-polyarizaciya-v-ukrayins-komu-suspil-stvi-analitichniy-zvit-za-rezul-tatami-glibinnih-interv-yu-25648> (дата звернення: 24.06.2025).

118. Томос про автокефалію православної церкви України, Патріарший і синодальний томос надання автокефального церковного устрою Православній церкві України. Енциклопедія історії України: Додатковий том. Київ, 2021. С. 773.
URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=tomos_pro_avtokefaliyu (дата звернення: 25.06.2025).

119. У 3,3 рази зросла кількість українців, що виїхали та не повернулись додому торік – Опендатабот. URL: <https://opendatabot.ua/analytics/ukrainians-emigration-trend-2024> (дата звернення: 24.06.2025).

120. Україна єдина: національна належність, ідентичність, мова та державні атрибути – всеукраїнське опитування. Головна - Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/ukraina-edina-natsionalna-nalezhnist-identichnist-mova-ta-derzhavni-atributi-vseukrainske->

opituvannya?fbclid=IwY2xjawH9kP1leHRuA2FlbQIxMAABHWWB9yudvLLGUmo
dREgEuFKtytI64VmRin2f_o-
3STLJbSj7tIcDynjJdNA_aem_Hq3rk46kSQTtldpHfyDzJw (дата звернення:
02.04.2025).

121. Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. Київ : Інститут соціології НАН України, 2013. С. 6–8.

122. Українське суспільство 1994–2004: соціологічний моніторинг / за ред. Н. Паніної. Київ : Інститут соціології НАН України, 2004. С. 15.

123. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 РОКІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ. Випуск 8 (22) / гол. ред. В. М. Ворона, М. О. Шульга. Київ : Інститут соціології НАН України, 2021. С. 27.

124. Участь громадянського суспільства у відновленні України. Chathamhouse. URL: <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/2023-09/2023-06-15-giving-civil-society-stake-ukraines-recovery-lutsevych-ukrainian.pdf> (дата звернення: 23.05.2025).

125. Чому військовослужбовці звільняються з армії?. Повернись живим, 2020. 50 с. URL: <https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2021/06/zvit-ua-digital.pdf>.

126. Шосте загальнонаціональне опитування: мовне питання в Україні (19 березня 2022). Соціологічна група «Рейтинг». 25.03.2022. URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/language_issue_in_ukraine_march_19th_2022.html (дата звернення: 03.04.2025).

127. Як Росія впливає на український книжковий ринок, попри санкції. Розвідувальна агенція Molfar. URL: <https://molfar.com/blog/finansuemo-vorogayak-ukrainskyi-knyzhkovyi-biznes-spivpracyue-z-rosieyu> (дата звернення: 20.06.2025).

128. Як трансформується ставлення українців до декомунізації, УПЦ МП та націоналізму під час війни з Росією. Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/yak-transformuetsya-stavlennya-ukraintsiv->

do-dekomunizatsii-upts-mp-ta-natsionalizmu-pid-chas-viyni-z-rosieyu (дата звернення: 03.05.2025).

144. CASES Spotlight. Українське кіно 2024 року: касові збори перевищили 222 мільйони гривень. CASES. URL: <https://cases.media/news/ukrayinske-kino-2024-roku-kasovi-zbori-perevishili-222-milioni-griven> (дата звернення: 03.05.2025).

145. Heslop N. World Giving Index 2022. Charities Aid Foundation, 2022. 25 p. URL: https://www.cafonline.org/docs/default-source/about-us-research/caf_world_giving_index_2022_210922-final.pdf (дата звернення: 24.06.2025).

146. Heslop N. World Giving Index 2023:Global trends in generosity. Charities Aid Foundation, 2023. 18 p. URL: <https://www.cafonline.org/docs/default-source/updated-pdfs-for-the-new-website/world-giving-index-2023.pdf> (дата звернення: 24.06.2025).

147. Heslop N. World Giving Index 2024:Global trends in generosity. Charities Aid Foundation, 2024. 20 p. URL: https://www.cafonline.org/docs/default-source/inside-giving/wgi/wgi_2024_report.pdf (дата звернення: 24.06.2025).

148. InformNapalm. URL: <https://informnapalm.org/ua/> (дата звернення: 25.06.2025).

149. ProZorro. URL: <https://prozorro.gov.ua/about> (дата звернення: 25.06.2025).

150. Реанімаційний Пакет Реформ. URL: <https://rpr.org.ua> (дата звернення: 25.06.2025).

151. Tamulina L. The Dynamics of National Identity and Pride Formation in Ukraine. Munich Personal RePEc Archive. URL: https://mpra.ub.uni-muenchen.de/111033/1/MPRA_paper_111033.pdf (дата звернення: 18.04.2025).

152. Ukraine conflict updates. The Institute for the Study of War. URL: <https://www.understandingwar.org/background/ukraine-conflict-updates> (дата звернення: 01.02.2025).

153. Zvit za 2022. Zagoriy foundation, 2022. 28 с.

URL: [https://zagoriy.foundation/wp-content/uploads/2023/02/richnyj-zvit-2022-zagoriy-foundation .pdf](https://zagoriy.foundation/wp-content/uploads/2023/02/richnyj-zvit-2022-zagoriy-foundation.pdf) (дата звернення: 24.06.2025).